Theriologia Ukrainica, **19**: 66–89 (2020)
p-ISSN 2616-7379 • e-ISSN 2617-1120
DOI: 10.15407/TU1908

A HISTORICAL, ETYMOLOGICAL, AND BIOGEOGRAPHICAL STUDY OF UKRAINIAN NAMES OF MAMMALS OF THE GENUS *SPERMOPHILUS* (MAMMALIA)

Igor Zagorodniuk, Sergiy Kharchuk

Key words

suslik, ground squirrels, steppe rodents, vernacular names, zoological nomenclature, zoonymics

doi

http://doi.org/10.15407/TU1908

Article info

submitted 10.11.2019
revised 28.02.2020
accepted 11.03.2020

Language

Ukrainian, English summary

Affiliations

National Museum of Natural History, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Correspondence

Igor Zagorodniuk; National Museum of Natural History, NAS Ukraine; 15 Bohdan Khmelnytsky Street, Kyiv, 01030 Ukraine
e-mail: zoozag@ukr.net
orcid: 0000-0002-0523-133X

Abstract

The paper presents the results of investigation of distribution of common names of mammals belonging to the genus *Spermophilus* in space and time, among which the name "*ховрах*" [khovrakh] is the sole name of the species in the current Ukrainian nomenclature. However, in fact, the name "*сусел*" [susel] and other derived variants with the root "sus-" are used in all adjacent Slavonic languages (Polish, Belarusian, Slovak, and Russian). The modern vernacular name of the genus *Spermophilus* — "*ховрах*" [khovrakh] — is etymologically different and unique compared to vernacular names of *Spermophilus* in other Slavonic languages. The ancient Ukrainian name of these animals used in chronicles was "*сусол*" [susol], and later "*сусел*" [susel] and "*суслик*" [suslik]. In the 19th century, names from the two designated by us etymological groups "*суслик*" [suslik] and "*ховрах*" [khovrakh] were used simultaneously (those from the latter group often without the first consonant "*г*" [h] or "*х*" [kh]). The use of names in the 19th century had a more or less clear geographic split: "*ховрах*" [khovrakh] in Left-Bank Ukraine and "*суслик*" [suslik] in Right-Bank Ukraine and the Crimea. Later, the animals almost disappeared in the west and the north of the country, so did the names of the etymological group "*суслик*" [suslik] along with several dozens of variants of the current name "*ховрах*" [khovrakh], including "*овращок*" [ovrashok] and "*ховрашок*" [khovrashok], the latter being widely used in the early 20th century. A review of several hypotheses (including those proposed by the authors) regarding the origin of the names of the groups "*суслик*" [suslik] and "*ховрах*" [khovrakh] are given, among which we support the diminutive of the current name (i.e., "*ховрашок*" [khovrashok] and its variants) as primary. Cherkasy and Poltava regions should be considered the areas of formation of the animals' name with the first consonant "*г*" [h] or "*х*" [kh]. The review of the history of formation and distribution of the vernacular names allows considering our hypothesis on the successive migration of both species and their names in the space valid (names naturally followed the species). It confirms the idea proposed by the authors earlier that each name had to be formed as locally spread and only subsequently be "amplified" on a wider range due to dispersal of either species or respective practice of naming.

Cite as

Zagorodniuk, I., S. Kharchuk. 2020. A historical, etymological, and biogeographical study of Ukrainian names of mammals of the genus *Spermophilus* (Mammalia). *Theriologia Ukrainica*, **19**: 66–89. [In Ukrainian, with English summary]

© 2020 I. Zagorodniuk, S. Kharchuk; Published by the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine on behalf of *Theriologia Ukrainica*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-SA 4.0), which permits unrestricted reuse, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Theriologia Ukrainica, **19**: 66–89 (2020)
http://doi.org/10.15407/TU1909

ІСТОРИЧНА, ЕТИМОЛОГІЧНА ТА БІОГЕОГРАФІЧНА РОЗВІДКИ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ ССАВЦІВ РОДУ *SPERMOPHILUS* (MAMMALIA)

Ігор Загороднюк, Сергій Харчук

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)

A historical, etymological, and biogeographical study of Ukrainian names of mammals of the genus *Spermophilus* (Mammalia). — I. Zagorodniuk, S. Kharchuk. — The paper presents the results of investigation of distribution of common names of mammals belonging to the genus *Spermophilus* in space and time, among which the name "*ховрах*" [khovrakh] is the sole name of the species in the current Ukrainian nomenclature. However, in fact, the name "*сусел*" [susel] and other derived variants with the root "sus-" are used in all adjacent Slavonic languages (Polish, Belarusian, Slovak, and Russian). The modern vernacular name of the genus *Spermophilus* — "*ховрах*" [khovrakh] — is etymologically different and unique compared to vernacular names of *Spermophilus* in other Slavonic languages. The ancient Ukrainian name of these animals used in chronicles was "*сусол*" [susol], and later "*сусел*" [susel] and "*суслик*" [suslik]. In the 19th century, names from the two designated by us etymological groups "*суслик*" [suslik] and "*ховрах*" [khovrakh] were used simultaneously (those from the latter group often without the first consonant "*г*" [h] or "*х*" [kh]). The use of names in the 19th century had a more or less clear geographic split: "*ховрах*" [khovrakh] in Left-Bank Ukraine and "*суслик*" [suslik] in Right-Bank Ukraine and the Crimea. Later, the animals almost disappeared in the west and the north of the country, so did the names of the etymological group "*суслик*" [suslik] along with several dozens of variants of the current name "*ховрах*" [khovrakh], including "*оврашок*" [ovrashok] and "*ховрашок*" [khovrashok], the latter being widely used in the early 20th century. A review of several hypotheses (including those proposed by the authors) regarding the origin of the names of the groups "*суслик*" [suslik] and "*ховрах*" [khovrakh] are given, among which we support the diminutive of the current name (i.e., "*ховрашок*" [khovrashok] and its variants) as primary. Cherkasy and Poltava regions should be considered the areas of formation of the animals' name with the first consonant "*г*" [h] or "*х*" [kh]. The review of the history of formation and distribution of the vernacular names allows considering our hypothesis on the successive migration of both species and their names in the space valid (names naturally followed the species). It confirms the idea proposed by the authors earlier that each name had to be formed as locally spread and only subsequently be "amplified" on a wider range due to dispersal of either species or respective practice of naming.

Key words: suslik, ground squirrels, steppe rodents, vernacular names, zoological nomenclature, zoonymics.

Correspondence to: I. Zagorodniuk; National Museum of Natural History, NAS of Ukraine; Bohdan Khmelnytsky St. 15, Kyiv, 01030 Ukraine; e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Submitted: 10.11.2019. Revised: 28.02.2020. Accepted: 11.03.2020.

Вступ

Засади розвитку української зоологічної наукової термінології й номенклатури покладено наприкінці XIX ст. і в першій третині XX ст. працями І. Верхратського (1864, 1869, 1922), М. Полянського (Покорный 1874), В. Ніколаєва (1918), М. Шарлеманя (1927) та ін. До цього власні вернакулярні назви мали лише кілька десятків видів ссавців. Чимало назв з'явилося шляхом уведення в науковий вжиток низки місцевих вернакулярних назв і запозичень з інших мов, зокрема й латини (Загороднюк 2001; Загороднюк & Харчук 2017).

В українській природничій та словниковій літературі за родом *Spermophilus* стійко закріпилася назва *ховрах* (Мигулін 1938; Решетник 1948; Маркевич & Татарко 1983; Загороднюк 1999, 2009), що прийнято і в останньому огляді теріофауни України (Загороднюк & Ємельянов 2012). Проте є кілька фактів, які засвідчують несталість назви в оглядах минулих часів і різноманіття позначень видів, які тепер в Україні найчастіше називають «*ховрахами*», а в багатьох суміжних мовах — «*сусликами*».

Метою дослідження став аналіз етимології номенів *суслик* і *ховрах*, історико-географічний аспект їхнього вжитку в науковій літературі, словниках та інших джерелах.

Методичні зауваги

Авторами зібрано майже 40 українських зооназв, які згруповано у дві етимологічні групи: «суслик» і «ховрах». У процесі роботи над рукописом, другу групу поділено на підгрупи з огляду на наявність чи відсутність протетичних приголосних «*є*» і «*х*».

• Етимологічна група «суслик»: суслик, сусол, сусел, сусель, сусълъ, шушлик.

• Етимологічна група «ховрах»: а) аврах (аврах, аврашка, аврашок, аврашек, авраг, авражка, оврах, овражок, овражка, оврашок, оврашка, овряшок, овражек, єврах, єврашка, євражка, єврашек, єврашок, йорашка), б) гаврах (гаврах, гаврях, гаврашок, говрашок), в) ховрах (ховрах, ховрашок, ховряшок, ховряшек, ховражок, ховряк, ховрях, хаврах, хаврашок, хавряшок).

Усі ці назви зведено в таблиці 1. Для кожної з них наведено джерела (сучасні праці не враховано через однотипність ужиткового *ховрах*). Для кожної з груп назв створено розділи з описами реконструйованої історії їхнього формування і вживання, а також із головними гіпотезами етимології (зокрема й авторськими) і можливих зв'язків між назвами.

Назви розділено за трьома часовими періодами:

• праці XIX ст. (до впорядкування перших природничих словників Верхратського);

• праці першої третини XX ст. (фактично до видання зведення Мигуліна 1938 р.);

• праці другої третини XX ст., коли було видано серію зведень про фауну України й відбулася стабілізація номенклатури (Корнєєв 1952, 1965; Татаринов 1956; Сокур 1960, 1961 та ін.), підсумком чого став зоологічний словник О. Маркевича й К. Татарка (1983).

Скорочення: крим.-тат. означає «кримськотатарською мовою», пол. — польською, рос. — російською, рум. — румунською, укр. — українською, ЕСУМ — Етимологічний словник української мови, син. — синонім, сл. — слов'янський, тюрк. — тюркський, худ. — художній твір, цит. — цитата. Зірочками (*) позначено реконструйовані етимологічні корені.

Назви групи «суслик»

Назва *суслик* закріплена як основна в наукових оглядах усіх суміжних країн, що користуються слов'янськими мовами: пол. — suseł, верхньолужицькою — suslik, білоруською — суслік, болгарською — съсел, рос. — суслик, словацькою — sysel', чеською — sysel (Болдирєв *et al.* 2006: 483), кашубською — sus (Boryś 2005: 587). Також маємо німецькою мовою співзвучне Ziesel, шведською — sisel, французькою — souslik. В англійській також вживається suslik або souslik як синонім до «ground squirrel», тобто «земляна вивірка», для фактично всіх європейських ховрахів (Болдирєв *et al.* 2006: 483; Stevenson & Waite 2011: 1380).

Однією з найдавніших вернакулярних назв, згаданих П. Палласом, є *суслик* (рис. 1), проте її наведено стосовно Росії, позаяк для України вказано *авраг*, або *аврашка* (про назви другої групи див. далі). Паллас пише, що ховрах на Херсонеському півострові (Крим) менш щільний, а на полях між Борисфеном і Волгою знищує збіжжя у величезній кількості: *In Taurica Chersoneso minus frequens est; sed in campis inter Borysthenim et Volgam, ubi agri nunc coli coepti, passim magno numero segetem et olera depopulantur*. Серед зібраних П. Палласом вернакулярних назв привертає увагу значна кількість варіантів, які починаються із «*су-*» або «*сі-*».

Попри таке значне поширення в навколишніх країнах назви *суслик*, в Україні закріпилося *ховрах*, що відзначено нами як номенклатурний феномен (Загороднюк & Харчук 2017). Проте так було не завжди. Як і в суміжних мовах, у давніх українськомовних підручниках і довідниках також вживали назву *суслик* (напр., Верхратський 1869, 1922; Ніколаєв 1918) (див. табл. 1). Поширеними були й інші місцеві назви: ховрах, овражек, єврашка тощо (докладніше далі). Як зазначає І. Черняєв (1857): «*животныя, относящіяся собственно къ разряду сусликовъ, носятъ различныя названія въ различныхъ мѣстностяхъ, такъ въ губерніяхъ Харьковской, Черниговской и Екатеринославской они извѣстны подъ именемъ оврашка, аврашка; въ Полтавской — еврашка а въ Курской, Воронежской, Кіевской, Подольской, землѣ Войска Донскаго и другихъ мѣстахъ — суслика*».

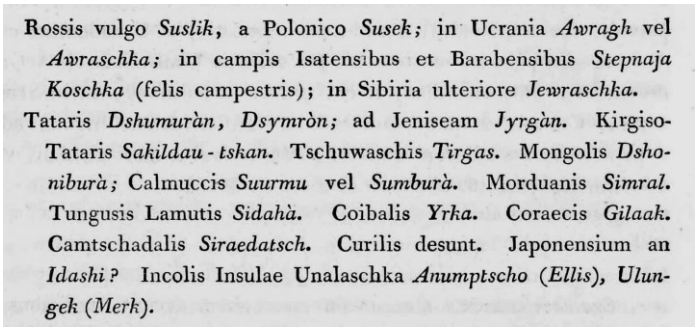

Rossis vulgo *Suslik*, a Polonico *Susek*; in Ucrania *Awragh* vel *Awraschka*; in campis Isatensibus et Barabensibus *Stepnaja Koschka* (felis campestris); in Sibiria ulteriore *Jewraschka*.
Tataris *Dshumuràn*, *Dsymròn*; ad Jeniseam *Jyrgàn*. Kirgiso-Tataris *Sakildau-tskan*. Tschuwaschis *Tirgas*. Mongolis *Dshoniburà*; Calmuccis *Suurmu* vel *Sumburà*. Morduanis *Simral*. Tungusis Lamutis *Sidahà*. Coibalis *Yrka*. Coraecis *Gilaak*. Camtschadalis *Siraedatsch*. Curilis desunt. Japonensium an *Idashi?* Incolis Insulae Unalaschka *Anumptscho* (*Ellis*), *Ulungek* (*Merk*).

Рис. 1. Фрагмент *Zoographia Rosso-Asiatica* (Pallas 1811), присвячений ховраху, *Arctomys citillus* (за перевиданням 1831 р.: Pallas 1831: 157).

Fig. 1. A fragment of *Zoographia Rosso-Asiatica* (Pallas 1811) with mentions of the suslik *Arctomys citillus* (after re-edition in 1831: Pallas 1831: 157).

Щодо різноманіття назв можна навести приклад із підручника І. Верхратського (1922: 26): «*Суслик (оврашок або хавряшок, Spermophilus) живе гуртками на Поділю і на українських степах. Живиться збіжем і тому робить шкоду*». Аналогічним прикладом є згадки в К. Кесслера (1850) місцевих назв ховраха за губерніями: суслик — для Київської, Волинської та Подільської, оврашок — для Чернігівської та еврашка — для Полтавської. Огляд тварин Одещини й Бессарабії О. Браунера (1923) написано російською мовою, проте в ньому вказано місцеві назви, такі як зозуля, горобець, зінське щеня. Для *Spermophilus* наведена основна назва суслик і синонім овражок. У більш ранній роботі О. Браунера (1899) до основної назви суслик додано синоніми овражок, ховражок.

Барабаш-Нікіфоров обмежував використання назви *суслик* обсягом виду *Spermophillus suslicus* (s. l.), наводячи номени так: «*ховрашок сірий (Citellus musicus Menetr) і суслик чи ховрашок крапчастий (Citelluss guttatus Temm)*» (Барабаш-Нікіфоров 1928: 110). Іншими словами, розрізняючи два види ховраха, цей дослідник застосовував для їхнього позначення різні місцеві назви (хоча ясно, що ареали цих видів не збігаються з відомими нам ареалами назв. Варто також зазначити, що використані дослідником назви *musicus* (= *pygmaeus* s. l.)[1] та *guttatus* (= *suslicus* s. l.) тепер так само не використовуються, як і демінутивна *ховрашок* та давня *суслик*.

Список вернакулярних назв етимологічної групи «суслик» невеликий. Серед них давньоруське *сусол* (або *сусал* за Єрмолаївським списком[2]), згадане в «Повісті временних літ» (Лѣтопись... 1908), та більш сучасне *сусел*, донедавна поширене на всьому заході України. Місцева назва *шушлик*, наведена в монографії К. Татаринова (1956: 116) для «*Citellus citellus*». Назви *сусол*, *сусел* і *сусель* засвідчені в ЕСУМ (Болдирєв 2006: 483) з посиланням на І. Верхратського (1908). В оповіданні, присвяченому козацькій давнині, А. Чайковський (1913) описує: *…зареве могутнім голосом бородатий тур, засвище сусол, зірветься налякане вовком стадо степових кіз…* А у творі про визвольну війну українського народу 1648–1657 років Ю. Косач (1943) використовує таке порівняння: *наче малий, трусливий сусол*. Назву *суслик* як основну в рос.-укр. словнику використовує В. Ніколаєв (1918). І. Підоплічка (1928) вказував назву *суслик* як основну для *Citellus*, натомість *ховрах* наводив як спільну для *Cricetus* і *Citellus*. У «пелетковому» огляді І. Підоплічки (1937) в тексті наведено *суслик*, хоча у заголовку — *ховрах*. Це свідчить про те, що назва цього ссавця була загалом неусталеною й для І. Підоплічки могло бути звичним і *суслик*, і *ховрах*, але не *ховрашок* (див. табл. 1).

[1] Наразі дослідники ховрахів визнають значну близькість північнокавказьких *musicus* (s. str.) та приазовських *pygmaeus* (s. l.) аж до визнання їх конспецифічності, проте з огляду на високий рівень генетичних відмінностей трьох географічних груп (від Дніпра до Волги, Заволжжя, Північний Кавказ) їх частіше вважають окремими видами, з яких в Україні поширений *Spermophilus planicola* Satunin, 1908 (Павлинов & Лиссовский 2012).

[2] Щодо подібності слів *сусал* (ховрах) і *сусальний* (битий, плющений у пластинки, сусальне золото), то можна вбачати деякі спільні етимології, проте всі вони непевні. Окрім того, очевидна двоскладність су+сальний дає низку ідей для роздумів, включно з сухозлітними пластівцями, які використовували для прикрашання кулінарних виробів і напоїв. Золотистий крап ховрахів дає подібні асоціації або міг бути основою формування назви *сусальний* (у філологів поширена гіпотеза походження слова від «сухий», проте з огляду на нашу гіпотезу ми категорично не поділяємо Фасмерівське «*Темное слово. ... Следует отклонить сравнение Потебни (РФВ 4 203) с др.-инд. çvásiti "дует, шипит, свищет, дышит, вздыхает".... Скорее всего, иноязычное слово.*»).

Щодо спільної назви ховраха з іншими гризунами, зокрема з хом'яками. Це зазначав не лише І. Підоплічка (1928). У словнику В. Даля (видання 1863–1909 рр.) вказано: *еврашка… южн. суслик, животное из семьи хомяков, Spermophilus* (за табл. 1). У виданні «Большая советская энциклопедия» є вернакулярна назва *карбыш*, яка є спільною для ховраха *Citellus fulvus* та хом'яка *Cricetus cricetus* (у Даля тільки як назва хом'яка)[3].

Топоніми та етноніми

В Україні відомо кілька назв із коренем «сусл»: Су́сли — село в Новоград-Волинському районі Житомирської обл., Су́слівці — село Хмельницької області, і три села з назвою Су́слівка — Чернігівської, Житомирської та Дніпропетровської областей. Серед топонімів є також хутір Сусол і річка Сусол у Ростовській обл., і село Су́солів у Самбірському районі Львівщини. Відомо також с. Суслень (рум. *Susleni*) в Оргіївському районі Молдови.

Муніципалітет *Süsel* (зюзель) розташований у районі Східний Гольштейн, Шлезвіг-Гольштейн, поблизу міста Eutin (Ютін). Слов'янські племена з ободритського союзу заселили території Полаб'я у VI–VII століттях і панували над цими землями до XI ст. (Рудь 2011). Назва *Süsel* походить від назви сл. городища, залишки замку якого нині називаються *Süseler Schanze* (Prühs 1994). Окрім того, на території сучасної Центрально-Східної Німеччини, у верхів'ї ріки Мульде жило в V–IX ст. плем'я слов'ян сусельці, сусли, або сусола (Риттих 1885: 40; Вацеба 2015). Слов'янські землі під назвами *сусали, сусоли, сусили* й т.п. згадані в літописних джерелах IX, X й початку XI ст. (Howorth 1880: 191–192). Назва цих слов'ян має неясне походження; вона може походити від скандинавського susla — край, округа; також можливий зв'язок з назвою тварини *суслик* чи естонським *sussi* — вовк (Бодянский & Шафарик 2013), напевно посередництвом назви річки Susi в Курляндії (Шафарик 1838).

Етимологічні гіпотези назви «суслик»

Звуконаслідувальна гіпотеза. Назва *суслик*, за найпоширенішою версією, прийнятою в етимологічних словниках української, болгарської, чеської та польської мов, походить від праслов'янського «сусълъ», утвореного від церковнослов'янського *сысати* і старослов'янського *сусати* — «сичати, шипіти, свистіти, дзижчати, шуміти» (Болдирєв *et al.* 2006: 483; Фасмер 1986: 809; Тодоров 2010: 692; Rejzek 2009: 656; Boryś 2005: 587, 588). Тварину назвали за звуками, спочатку як «той, хто свистить, сичить».

Основні дієслова утворені на основі прото-індоєвропейського звуконаслідувального кореня *sū-, який позначає сичання із суфіксом *-s- (Boryś 2005: 588). Назва *сусол* — найдавніша з усіх відомих для теренів України, у минулому — найпоширеніша (проте дотепер збереглося тільки одне поселення, де вживають саме це слово: с. Білолісся на Одещині, див. далі). Латинська назва *citellus*, певно, є модифікацією німецької назви *Ziesel*, яка походить від середньовічних германських *zisel*, *zisemūs*, які запозичено у слов'ян[4].

Гіпотеза зі звуконаслідуванням, на нашу думку, є доволі продуктивною (хоча й не єдиною правдоподібною). Щоби уявити собі такий варіант походження назви, досить спробувати відтворити такий звук: для цього треба прикласти язик до піднебіння «трубкою» і просичати, перетворюючи протяжне «с-с-с-с» (з розтягнутими губами) у коротке «сссус», спродуковане стиснутими «у дудку» губами (ймовірно, це і буде «сусліць»; див. далі).

---

[3] Ця ситуація зі спільними назвати для ховраха й хом'яка є (була) поширеною в багатьох регіонах.

[4] Webster's New International English Dictionary. 2012 (https://goo.gl/UYAF1U). Вид *Mus citellus* описано К. Ліннеєм, не Палласом (німцем), проте, найімовірніше, саме за описами німецьких зоологів, тому можна припустити, що *citellus* може бути трансформацією слова *Ziesel*, яке ймовірно походить від староческого *sysel* (Rejzek 2009: 656). Якщо приймати словотворчий корінь «сус», то треба пояснити нетиповий для місцевих назв тварин формант «ел». Проте, кілька назв є: «козел» — із суфіксом -ел; «орел», «дятел» — із субморфою -ел; слова осел, котел (Болдирєв *et al.* 1989) — готського походження, але на сл. ґрунті набули формант «ел». Фасмер у статті «орел» пише: «Редкий формант -ьлъ является увеличительным; см. Шульце...». Щодо *суслика*, то Фасмер вбачає слов'янські корені: «Ср.-в.-н. Zieselmaus "суслик" заимств. из слав.», те саме повторюють інші автори (напр. Надель-Червинская & Червинский 2013).

На думку В. Німчука, зоономен *суслик* розвинувся з давньоруського *сусол,* щоб уникнути омонімії з назвою проміжного продукту під час виробництва пива й квасу — сусла (Німчук 1992: 203). У зооназви *суслик* є два омоніми: соска з жованої їжі (Болдирєв *et al.* 2006: 483) й одна з назв сусленика чи сусляника — пряника з підсолодженого суслом, солодом, патокою тіста (Литвинникова *et al.* 2008). Зазначимо, що фахівці Інституту мовознавства вважають непереконливою версію про походження назви тварини від слова «сосати», попри білоруське суслік — дитина, що ссе груди, і сусліць — ссати (Болдирєв *et al.* 2006: 483)[5].

Гастрономічні гіпотези. Іншим можливим поясненням походження слова є гіпотеза пов'язана з давньою практикою вживання ховрахів у їжу, зокрема з використанням сусла. Насамперед, варто зауважити, що сусло — такий же давній і поширений у Східній Європі кулінарний продукт, як і практика вживання в їжу ховрахів, загалом дохристиянська. Обидва слова фактично не мають споріднених слів, а їхніх збіг за коренем підкріплюється однаковим наголосом.

Ховрахів їли й у давнину, і в нещодавні періоди великого голоду, про що багато згадано в літературі. Судячи з вивчених кісток зі стоянок останньої фази палеоліту (≈10000 років тому), тодішнє степове населення України живилося здебільшого м'ясом таких великих гризунів: бабака (*Marmota bobak*), ховраха (*Citellus rufescens*), сліпця (*Spalax microphtalmus*) (Пастернак 1961). У «Повісті временних літ» (1113–1118 рр.) у першому розділі є така фраза (рис. 2): «æко^{ж} се и нн҃ѣ при насъ Половци законъ дѣржать ѡц҃ь своихъ . .... и ædуще мр҃твечину . и всю неч^{с}тоту . хомѧкы и сусолы ...»[6] (Лѣтопись... 1908).

М'ясо ховрахів споживали в Сибіру: «*Нѣкоторіи народы Сиберіи трымаютъ ихъ мясо за великій присмакъ*» (Волянъ 1852). У голодні роки першої половини XX ст. місцеві газети багатьох країв вміщували матеріали про можливість вживання в їжу ховрахів, годі казати про шкірки. Важливо зазначити, що питання цінності дрібних тварин як джерела хутра (насправді для стимуляції промислу як способу винищення) піднімалося не раз, зокрема й щодо сліпаків (Коробченко 2011). Відомою є й історія з шубою для фрау Ензен, секретарки директора Інституту захисту рослин у Києві (назва Інституту зоології в період німецької окупації Києва у 1942–1943 рр.) (Коробченко 2016)[7].

Наш колега А. Джос у 1980-х роках від старших досвідчених мисливствознавців[8] під час навчання у Воронежі не раз чув про мисливський делікатес, який мисливці готують з давніх часів печений «суслик», попередньо замочений у суслі або пиві, тушку якого настромлюють на патичок і смажать на багатті.

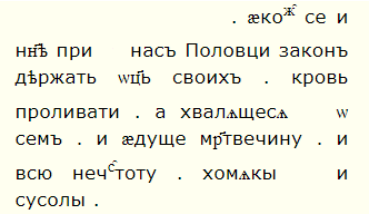
. æко^{ж} се и
нн҃ѣ при насъ Половци законъ
дѣржать ѡц҃ь своихъ . кровь
проливати . а хвалѧщесѧ ѡ
семъ . и ædуще мр҃твечину . и
всю неч^{с}тоту . хомѧкы и
сусолы .

Рис. 2. Фрагмент «Повісті временних літ» зі згадкою ховрахів та хом'яків, яких вживали в їжу половці (за: Лѣтопись... 1908).

Fig. 2. Fragment of *Primary Chronicle* (The Tale of Bygone Years) with the mention of suslik[9] and hamsters eaten by Cumans (after: Лѣтопись... 1908).

[5] Автори також пристають на таку думку.

[6] У сучасному перекладі: «так само оце й нині, при нас, половці держать закон предків своїх: ... їдять вони мертвечину і всяку нечисть, хом'яків і ховрахів.» (за: Літопис… 1989).

[7] Мова про те, як секретарка окупаційного директора Інституту захисту рослин (тогочасна назва установи, сформованої на місці Інституту зоології (включно із Зоологічним музеєм) АН УРСР у 1942–1943 рр.) забажала собі шубу з хутра ховрахів, і кілька співробітників включно зі співдиректором Е. Шарлеменем займалися вивченням ховрахів та мінливості їхнього хутра, а окремі фахівці (зокрема й Євдокія Решетник) їх здобували. Ця історія в деталях описується одним з авторів у статті «Ховрахи війни» (Загороднюк, 2021: у друці).

[8] Це було у Воронежі, розповідав про те йому його наставник, завідувач кафедри екології і викладач дисципліни «біологія лісових птахів і звірів» Михаїл Сухорослов, який не раз їздив на віддалені полювання, і не раз згадував (у т. ч. й після поїздок до Казахстану) про місцеві мисливські делікатеси з диких звірят.

[9] Authors restricted the usage of the name "ground squirrels" only to the subfamily Marmotinae (another name is "terrestrian sciurids") and propose to use nomen "suslik" to designate just the genus *Spermophilus* s. l.

Також про вживання в їжу ховрахів зазначено у працях І. Підоплічки 1930-х років (напр., Підоплічка 1937), який описував їхні високі смакові якості. Власне, цим можна пояснити поширення номену *суслик* і на західних теренах України, зокрема й Поділлі (в огляді К. Татаринова 1956 р. згадано слово *шушлик* як місцеву назву ховрахів: див. вище). За інформацією нашого колеги Миколи Книша, який родом з Конотопа, він не чув ніколи, щоб їли ховрахів (там вживали назви ховрах і ховрашок і ніяких інших), але навіть у 1950-ті їх було мало. Його товариш М. Геєнко, родом з Кримського (Новоайдарський р-н Луганської обл., правий берег Дінця, тобто ареал ховраха сірого), розказує, що в 1950-ті роки, коли хлопчаки пасли корів, то виливали ховрахів з нірок і готували їх на вогнищі. Зазначимо, що В. Даль наводить слово *суслик* у статті «сусло», вважаючи їх однокорінними. Назва сусло має сл. походження (Болдирєв 2006) і, напевно, давніша. Сусло — це водний розчин екстрактивної плодової та іншої сировини, призначеної для зброджування. У пивоварінні й виноробстві сусло — це розчин розім'ятого тертого зерна (зазвичай солоду) (Циганенко & Солових 1990). Власне, у ньому й могли маринувати м'ясо, хоча така традиція й не засвідчена в давніх джерелах.

Ще однією гіпотезою, пов'язаною із запіканням тварини на рожні, може бути гіпотеза тюркського походження назви *суслик*, на прикладі слів: шишлик (азербайджанською), шашлик (кримськотатарською), сислик (ногайською) — те, що смажиться на рожні, від шиш / сис — рожен (Півторак 2012: 392–393; Калмыков *et al*. 1988).

Варіанти назв групи «суслик» та приклади їх вжитку наведено в табл. 1.

Короткий огляд гіпотез (з аргументами й контраргументами) походжень назв груп *суслик* і *ховрах* наведено далі (табл. 5). Окрім наведених вище версій походження назви *суслик* (однієї звуконаслідувальної та двох гастрономічних) подано ще одну — від слова «*суслін*».

Таблиця 1. Вернакулярні назви *Spermophilus* групи «*суслик*» у працях стосовно України XIX та XX ст.

Table 1. Common names of *Spermophilus* of group "souslyk" in works related to Ukraine of the 19–20th centuries

Номен	Праці XIX ст.	Праці першої третини XX ст.	Праці другої третини XX ст.
Суслик	*рос.:* Значна частина праць (нерідко як гіперонім для інших назв: єврашка та ін.), у т.ч.: Pallas 1831; Кесслер 1850; Пискуновъ 1882 Черняевъ 1857; Браунер 1899: суслик или овражок, ховражок; *укр.:* Верхратський 1869; Желеховский, Недільский 1886; Покорный 1874; Никольскій 1891	*рос.:* практично всі праці, у т.ч.: Браунер 1923: суслик (овражок); Брокгауз & Ефрон 1996; *укр.:* Ніколаєв 1918 (син. — далі в тексті); Рудницький 1921; Верхратський 1922 (с. 26): суслик (оврашок або хавряшок); Підоплічка 1925; Бокшай 1928; Грушевський 1928; Барабаш-Никифоров 1928: ховрашок, суслик; Раковський 1930–1933: суслик як син. до ховрашок	*рос.:* усі праці; *укр.:* Підоплічка 1937 (с. 148)[10]
Сусел, сусель, сусълъ	щодо фауни України тільки в іншомовних працях: напр., suseł щодо Галичини (Pietruski 1853: 76); для Буковини — suzel (Zawadzki 1840: 31). В ЕСУМ засвідчено давньоруське і праслов'янське сусълъ (Болдирєв 2006: 483)	Назви *сусел*, *сусель* засвідчені в ЕСУМ із посиланням на: Верхратський 1908; Ніковський 1927	(не знайдено)
Сусол	Залески 1861 (*худ.*). Ця тварина згадана в «Повісті временних літ» (XII ст.) саме як *сусол*	Верхратський 1908; Чайковський 1913 (*худ.*)	Косач 1943 (*худ.*); також є сучасний вжиток у козацьких селах на Одещині
Шушлик	Загорня 1891[11] (*худ.*).	(не знайдено)	Татаринов 1956

[10] У списку видів І. Підоплічка (1937) вживає *ховрах*, проте в тексті трапляється також назва *суслик*. Це свідчить про тогочасну неусталеність «титульної» назви і поширення обох варіантів.

Назви групи «єврах/аврах/оврах»

Ця група назв має давні вжитки й широкий ряд видозмін (табл. 2–3); її ми розглядаємо як вихідну стосовно двох груп назв — «гаврах» і «ховрах»[12]. В огляді ссавців Слобожанщини в О. Черная (1853) є описи видів «серый еврашек» и «пятнистый еврашек» (див. табл. 2).

У К. Кесслера (1850) в огляді ссавців Київського навчального округу (а це 5 губерній) наведено різні місцеві назви: • вид *Spermophilus guttatus* названо «суслик пятнистый» з місцевими назвами: «*Суслик в губерніях Кіевской, Волынской, Подольской, Оврашок в губерніи Черниговской, Еврашка в Полтавской*» (с. 44); • вид *S. musicus* (= *pygmaeus*) названо «суслик серый» із місцевою назвою «єврашка»: «*в Полтавской губерніи Еврашка*» (с. 46);

Таблиця 2. Вернакулярні назви *Spermophilus* групи «*єврах*» у працях стосовно України XIX та XX ст.
Table 2. Common names of *Spermophilus* of group "*yevrakh*" in works related to Ukraine of the 19–20th centuries

Номен	Праці XIX ст.	Праці першої третини XX ст.	Праці другої третини XX ст.
Авраг, аврах, аврaжка, аврашка, аврашок, аврашек	Pallas 1831: Awragh vel Awraschka; Черняєв 1857: аврашка; Дьяков 1859: аврашка; Афанасьевъ-Чужбинскій 1859: аврашок, аврах, аврашек; Балліонъ 1861: авраг, аврaжка; Новицький 2007: аврах.	Новицкий 1907: аврах (для Запоріжчини).	(не знайдено)
Єврах	Верхратський 1877	Словарь... 1907	(не знайдено)
Єврашек	*рос.:* «серый еврашек» та «пятнистый еврашек» для двох видів, відомих на Слобожанщині (Чернай 1853)	(не знайдено)	(не знайдено)
Єврашка	*рос.:* Даль 1863–1909; Кесслер 1850; Черняєв 1857	(не знайдено)	(не знайдено)
Єврашок	(не знайдено)	Словарь... 1907	(не знайдено)
Євражка	*рос.:* Даль 1863–1909	(не знайдено)	(не знайдено)
Йорашка	(не вживали, не знайдено)	Ніколаєв 1918	(не знайдено)
Овражек	*рос.:* Брокгауз & Ефрон 1901, але Даль 1863–1909 подає цю назву як помилкову форму *єврашка*	(не знайдено)	(не знайдено)
Оврах, овражок, овражка, оврашок, оврашка, овряшок	*рос.:* Кесслер 1850: оврашок; Czernay 1851: овражка; Даль 1863–1909: оврашка як варіант єврашка; Черняєв 1857: оврашка; Кованько 1857: оврашок; Михалевичь 1862: *рос.* овражка; Верхратський 1869: оврашок; Шерцль 1871: оврашок; Янота 1876: овряшок; Стороженко 1879 (*худ.*, с. 44): «вискочив з землі неначе овражок»; Пискуновъ 1882: овражок, оврашок; Кретчмер 1888: 132: овражка; Majewski 1889: оврашок; Уманець & Спілка 1898: оврах і овражок; Браунер 1899: овражок; Новицький 2007: оврах	Грінченко 1907: оврах зі зменшувальними овражок і оврашок; Верхратський 1922: оврашок; Словарь... 1907: о́врах, о́врашок, овражо́к, оврашо́к; Стороженко 1911 (*худ.*, с. 62): оврах; Дубровський 1918: *рос.* сусликъ — *укр.* оврах, ховрах; Іваницький 1918: оврах, овражок; Кримський 1924: *рос.* еврашка (суслик) — *укр.* (х)оврах; Сабалдир 1926: овражок; Ніковський 1927: оврах	Чабаненко 1992: овряшок

[11] Хоча немає твердих підстав вважати, що назва стосується саме ховраха, зокрема в І. Наумовича є стаття «Шушлик (хомяк)» (Романюк & Галушко 2001).

[12] Оскільки назви з групи «ховрах» прийшли з південного сходу України, тобто районів, в яких в нормі відсутні протетичні приголосні (див. прим. 16), та й у джерелах XIX ст. переважають назви з початковими літерами «о» чи «а» (на Слобожанщині також «є»), що особливо стосується сходу й південного сходу України.

Дьяков (1859) зазначає: «*Ужасное бѣдствіе отъ истребленія яровыхъ посѣвовъ сусликами, по мѣстному названію аврашками, отбываетъ у Малороссіянъ и послѣднее слабое расположеніе къ хлѣбопашеству. Жывотныя эти перешли въ Константиноградскій Уѣздъ (Полтавська губернія) изъ Екатеринославской Губерніи, и съ 1843 года стали извѣстными, какъ истребители хлѣба*» (відділення 3, с. 59). Описуючи Придніпров'я Херсонської та Катеринославської губерній, Афанасьєв-Чужбинський (1859) підкреслює: «*Не знаю уже на какомъ основаніи эти господа пишутъ овражекъ. Естесвенно что это уменьшительное. На мѣстностяхъ гдѣ звѣрьки существуютъ, ихъ называютъ аврахъ, а въ нѣкоторыхъ даже ховрякъ, но, кажется нигдѣ не зовутъ ихъ оврагами*» (частина 3, с. 31–33).

Таблиця 3. Вернакулярні назви *Spermophilus* групи «*гаврах*» у працях стосовно України XIX та XX ст.
Table 3. Common names of *Spermophilus* of group "*havrakh*" in works related to Ukraine of the 19–20th centuries

Номен	Праці XIX ст.	Праці першої третини XX ст.	Праці другої третини XX ст.
Гаврах	Сементовский 1843 (*худ.*, с. 16); Хуторний 1883 (*худ.*, с. 44)	Бессараба 1916; Ніколаєв 1918.	Чапленко 1960 (*худ.*, с. 14).
Гаврашок, говрашок	Огнев 1947 з посиланням на Силантьев 1894: гаврашок — місцева назва у Ставропольському повіті	Ивановъ 1907; Винниченко 1919 (*худ.*, с. 115): гаврашок; Шарлемань 1928 з посиланням на Кміцикевич & Спілка 1912: говрашок	Авдеева 2008; Турченко 2008; Чабаненко 1992: усі — як гаврашок
Гаврях	Желеховский & Недїльский 1886; Новицький 2007	Грінченко 1907: як син. до «говрах»; Михальчук & Крымский 1910	(не знайдено)

Таблиця 4. Вернакулярні назви *Spermophilus* групи «*говрах*» у працях стосовно України XIX та XX ст.
Table 4. Common names of *Spermophilus* of group "*khovrakh*" in works related to Ukraine of the 19–20th centuries

Номен	Праці XIX ст.	Праці першої третини XX ст.	Праці другої третини XX ст.
Хаврах, хавряшок, хаврашок	Верхратський 1869: хавряшок; Кропивницький 1894 (*худ.*): хаврах; Уманець & Спілка 1898: хаврах, хаврашок; Новицький 2007: хавряшок; Majewski 1889: хавряшок	Іваницький 1918: хаврах, хаврашок; Верхратський 1922; Грушевський 1923 (*худ.*): «а хаврашок тільки перевернеть ся»	Осьмачка 1951 (*худ.*): на межі свиснув хаврашок…; Чабаненко 1992: хаврах, хаврашок
Ховряк	Афанасьевъ-Чужбинскій 1859.	Ніколаєв 1918: ховряк.	(не знайдено)
Ховрашок ховряшок, ховряшек ховражок, ховрях	Нечуй-Левицький 1886 (*худ.*: цит. у тексті): ховрашок; Шевченко 1838–1839 (*худ.*, цит. вище): у вид. 1840 р. — ховряшок, у вид. 1860 р. — ховрашок; Молодченко 1887 (*худ.*): ховрашок; Браунер 1899: ховражок; Білецький-Носенко 1840–1842: *укр.* ховряшекъ — *рос.* еврашекъ	Грінченко 1907: ховрашок (як син. до *говрах*); Шарлемань 1920, 1927 (див. також *говрах*); Храневич 1925; Полонський 1928: *рос.* суслик — *укр.* ховрашок, говрах; Барабаш-Никифоров 1928; Паночіні 1931; Раковський 1930–1933 та ін.: всі — як *говрашок*	Чабаненко 1992: говрях, ховряшок; Крижов 1936: ховрашок; Жарський 1938: ховрашок; численні згадки під назвою ховрашок
Ховрах	Глібов 1853 (Полтавщина): (*худ.*, цит. тут у тексті); Грушка 1899 (*худ.*): «Заховав ся, як ховрах у нору»	Грінченко 1907: *говрах* як основна назва (з низкою син. — див. вище); Дубровський 1918; Бейер 1919; Тутковський 1922; Савченко 1923; Кримський 1924; Сабалдир 1926; Ніковський 1927; Шарлемань 1927; Полонський 1928; Голоскевич 1929: говрах, ховрашок; Ізюмов 1930: *рос.* суслик — *укр.* говрах; Підоплічка 1930, 1931 та ін.	Крижов 1936; Підоплічка 1937; Мигулін 1938; Решетник 1948; Корнєєв 1952 і всі пізніші огляди, вкл. Маркевич & Татарко 1983

Отже, група назв *(є,а,о)врах* була поширеною на Лівобережжі та Придніпров'ї України, позаяк Правобережжя було ареалом назви *суслик*. Номени цієї групи інколи обмежували окремими видами. Зокрема, у бібліографії до книги О. Мигуліна «Звірі УРСР» (1938) згадано працю «*Тарачков. Суслик пятнистый или овражек. 1851*». Натомість, у Ф. Брокгауза та І. Ефрона (1996) назва *овражек* подається як синонім іншого виду (а не роду) — ховраха сірого (*Spermophilus musicus*). У словнику В. Даля (1998) назва «*овражек*» віднесена до помилкових видозмін слова *єврашка*, тобто є невиправданою видозміною титульної назви.

Топонімів на основі назв із групи «оврах» не виявлено. Є кілька назв, пов'язаних з «*овраг*» у значенні «*яр*»: с. Овражки (АРК), с. Овражне (АРК). Діалектною назвою села Оврагове у Світловодському районі Кіровоградської області є «Оврахове» (Горпинич *et al.* 1977).

Етимологічні гіпотези

За М. Фасмером (1986: 6), для слова *евра́шка* є таке тлумачення: «*суслик, колымск. (Богораз), также овра́шка (Даль). Заимств. из тюрк.: ср. чагат. jumran «крот», тел. jytran, монг. žumran…*». Гіпотезу тюрк. походження назви *ховра́х* (з іншими, поданими через кому, назвами: «*ховрашо́к, овра́х, оврашо́к, ховря́шек, рос. овра́жек, овра́шка, евра́шка*») визнають також інші дослідники (Півторак 2012). Підтвердженням цієї версії може слугувати те, що для ховраха зафіксовано назви *євран* якутською мовою (Словарь... 1907), а також *євранка* в Іркутському краю (Огнев 1947). Найдавніше знайдене нами вживання назви *єврашка* датується 1768 роком і стосується околиць Якутська (Histoire.. 1768), інше давнє згадування стосується Камчатки (Крашенинников 1786). Таке походження назви цілком можливе, проте фонетика слова *єврашка* відповідає сл. традиціям називництва. Примітно, що формант «*-ашка*» подібний до форманта «*-ашок*», який нами прийнято як перехідний у ряді: *єврашка* (та інші, рідше вживані назви на початкове «*є*») → *аврашка*, *оврашка* й *овражок* (й *аврах*, *оврах* та інші синоніми на початкові «*а/о*») → ховрашок (також *ховрах* та ін. слова на початкові «*х/г*») → *ховрах*. Якщо приймати гіпотезу про тюркське походження *ховраха*, то сибірське *єврашка* могло бути сл. адаптацією тюркських назв, у т. ч. під впливом фонетично близького слова *«овраг»*.

Номени цієї групи (група «*єврах*»), за іншим припущенням, тісно пов'язані з характерним біотопом мешкання цих гризунів — розлогими балками та схилами річкових долин, що характерно для Слобожанщини, і в основі номену лежить слово «овраг» (Загороднюк 2009), тобто місцеве позначення степових балок та ярів. Дійсно, у російськомовних працях XIX ст. нарівні з назвою *суслик* вживали слова *оврах*, *овражек*, *єврашка* (див. табл. 2). Звісно, ховрахи характерні й для степу, проте в літню спеку степ, віддалений від води й поза балками вигорає й не має достатньої для ховрахів вегетації, тому різного роду улоговини є основною стацією переживання ховрахами несприятливих умов (Бронсков & Тимошенков 2010).

Розподіл назв, згаданих у табл. 1–4, за варіантами коренів і суфіксів представлено в табл. 5. Як видно з табл. 5, найпродуктивнішим формантом є суфікс *-ашок*, як і найпоширенішим за кількістю цитувань згідно з табл. 1–4.

Очевидно, що суфікси та суфіксально створені номени можуть бути зіставлені з окремими коренями із зауваженням, що суфіксація може змінювати останню літеру кореня шляхом чергування *г–ж* і *х–ш*. Окрім того, близькі за звучанням варіанти можуть бути не окремими номенами, а фонетично близькими діалектними варіантами або навіть помилками в записуванні місцевих назв дослідниками (у частині випадків це роботи тих, хто не послуговувався українською мовою, зокрема й П. Паллас або К. Кесслер). Прикладами таких назв є «овражок-овражек-оврашек», «овраг-оврах-авраг» (напр., П. Паллас записав назву як Awragh)[13].

Так само може не мати суттєвого значення граматичний рід — «єврашек-єврашка», «оврашек-оврашка». Проте загалом такий двовимірний розподіл (див. табл. 5) дає добрий матеріал для аналізу можливих трансформацій назв з огляду на географічний розподіл.

[13] Ймовірно, цю назву П. Паллас відтворив за почутим на слух ненаголошеним «О» як «А» (що нормально для іноземця), і тому не відомо відповідних демінутивних форм.

Таблиця 5. Корені й суфікси назв-демінутивів з етимологічної групи «ховрах» (за матеріалами табл. 1–4)
Table 5. Roots and suffixes of diminutives from the etymological group "khovrakh" (after data in Table 1–4)

Назви	Суфікси й утворені демінутиви					
безсуфіксові	-ажка	-ажок	-ажек	-ашка	-ашок	-ашек
єврах	—	—	—	єврашка[14]	єврашок	єврашек
[євраг]	євражка[15]	—	—	—	—	—
авраг	авражка	—	—	—	—	—
аврах	—	—	—	аврашка	аврашок	аврашек
[йорах]	—	—	—	йорашка	—	—
овраг	овражка	овражок	овражек	—	—	—
оврах	—	—	—	оврашка	овряшок, оврашок	оврашек
гаврах, гаврях	—	—	—	—	гаврашок, говрашок	—
хаврах	—	—	—	—	хавряшок, хаврашок	—
[ховраг]	—	ховражок	ховражек[16]	—	—	—
ховрах	—	—	—	—	ховрашок, ховряшок	—

* У квадратних дужках наведено реконструйовані безсуфіксні назви, невідомі в публікаціях.

Назва *оврах* дає найбільшу кількість похідних варіантів, вони є одними з найдавніших, а їхній ареал простягається від Лівобережного Придніпров'я до Волги. Єврах і похідні словотвори, на нашу думку, більше властиві народам Росії, тому мало представлені в українській лексиці. Зокрема «Словарь русского языка» (Словарь.. 1907) до *рос.* назв «еврашек, аврашек, овражек», сибірської «еврашка» та якутської «евран», подає *укр.* «єврáх, єврáшок, óврах, óврашок, овражóк, оврашóк».

Назви групи «гаврах»

Інша транссекта — від того ж Лівобережного Придніпров'я до Черкащини. Тут перед твірною основою номену *(а,о)врах* з'являється приставний[17] приголосний «(г)х» і формант «-(я)ашок». Зрештою, широко поширена раніше назва *ховрашок* по факту є демінутивом до назви *ховрах* — сучасної назви роду.

Назви групи «гаврах» є близькими до «ховрах». Знайдено небагато випадків вживання слів цієї групи в літературі. У словнику Б. Грінченка (1907) подано *гаврях*, а у В. Ніколаєва (1917) для Прилуцького повіту — *гаврах*. Бессараба (1916) в етнографічних матеріалах для Херсонської губернії подає назву гаврах. Також є кілька вжитків у художній літературі. Зок-

[14] «єврашка», як указують доступні джерела — найдавніше слово, досить поширене (особливо в Сибіру), до того ж починається звуком «й», як у тюркських мовах.

[15] Можна припустити, що колись були не засвідчені назви євраг і ховраг. Однак, є другий варіант. В українській мові дзвінкі й глухі приголосні становлять кореляційні пари, зокрема [ж] – [ш]; [г] – [х]. Припускаємо, могло відбуватися оглушення або, навпаки, одзвінчення у рамках цих пар (за: Жовтобрюх *et al.* 1979: 227).

[16] Текст російською мовою, можливо, російська передача слова «ховражок» (Народное хозяйство 1901)

[17] Українська мова характеризується наявністю в ній *приставних*, або *протетичних*, приголосних, які розвинулися на початку слова перед голосними *а*, *о*, *у* та *і* (з колишнього ѣ). Приставний приголосний «г» поширився перед *а* й *о* (напр., гарба, горіх). Приставні приголосні неоднаково властиві різним українським говорам. У багатьох говорах південно-західного наріччя, наприклад, слова на голосний не вживаються зовсім (гармія, гартист). У південно-східних говорах, а також покутських, буковинських, гуцульських, навпаки, приставні приголосні поширені значно менше, а слова з початковим голосним вживаються досить часто (напр., улиця, оріх, оробець) (Жовтобрюх & Кулик 1965: 158). Звук «х» серед приставних приголосних не наводиться. Допускаємо, що у випадку з *ховрахом* могло відбутися оглушення приставного «г» до «х», можливо навіть під впливом слова «ховатися» (етимологію на основі «ховатися» припускав І. Підоплічка, див. текст).

рема у К. Сементовского (з Полтавщини) (1843): *на Юрья колись був хлеб у поле, що ворона сховается, а тепер гаврах пробежить, то й видно*. В. Чапленко (з Дніпропетровщини) (1960) порівнює: *вигулькнув, як гаврах із нори*. Також у В. Винниченка (з Кіровоградщини) (1919): *і Хома тихенько, як гаврашок, свиснув.* Назва гаврашок засвідчена як місцева для Ставропольщини XIX ст. (Огнев 1947 із посиланням на Силантьева 1894); де значна частина населення була українськомовною. Також ця назва зафіксована у словнику українських говорів Воронезької області (Авдеева 2008). Яків Новицький (2007) робив краєзнавчі записи із 70-х років XIX до початку XX ст. на Запоріжжі й зафіксував такі назви: аврах (для Олександрівського повіту), оврах (для Катеринославського повіту), гаврях (для Маріупольського повіту), хаврящок (Запоріжчина). У розділі 3 свідчення очевидців у «Національній книзі пам'яті жертв голодомору. Запорізька область» житель Пологівського району розповідає про те, що в Голодомор 1933 року їли гаврашків: *гаврашок — це хароше м'ясо. Він траву тільки їсть, от* (Турченко 2008: 968). Є кілька згадок про гаврашків у розповідях очевидців Голодомору 1933 року з Луганщини (Михайличенко *et al*. 2008: 808, 909). Слова гаврах, гаврашок, та ін. засвідчено в мовознавчих працях А. Сагаровського (2010) та Дзендзелівського (1984).

Топоніми

Знайдено кілька топонімів цієї групи. У селі Тарасівка цих тварин називали *гаврашками*. Колись у балці було дуже багато ховрахів або гаврашків. Звідси й балка Гаврашівська, а також вулиця Гаврашівка в с. Тарасівка, Верхньодніпровський район, Дніпропетровська обл[18]. Також у м. Підлужжя, Дніпропетровська обл. є вулиця Гаврашівка.

Назви групи «ховрах»

Етимологія цього номена у порівнянні із *суслик* менш однозначна. Раніше авторами висловлено припущення про етимологічний зв'язок зі словом *овраг* через *овражек*, *єврашка*, *ховрашок* (огляд таких номенів із джерелами представлено в табл. 4). Цей погляд висловлено в огляді номенклатури немишовидних гризунів фауни України (Загороднюк 2009). Номен *ховрах* в усіх перших фауністичних оглядах був тільки в демінутивній (зменшувальній) формі (наприклад, Шарлемань 1920; Храневич 1925; Жарський 1938, з низкою вказаних вище варіантів) і звичайно ніхто не згадував жодного роду чи виду з назвою *ховрах* (Загороднюк & Харчук 2017).

Першим джерелом, у якому застосовано коротку форму назви «ховрах» і паралельне вживання демінутиву й короткої назви, став зоологічний словник 1927 р. (Шарлемань 1927), у якому три згадані М. Шарлеманем групи ховрахів (*Citellus, Colobotis* та *Cynomys* sensu Charlemagne[19]) об'єднано в рід *Spermophilus*. Фактично це була перша спроба усталення й розведення в різні роди повної та демінутивної назв — *ховрах* (загалом більші східні ховрахи, віднесені ним до *Colobotis* та *Cynomys*) і *ховрашок* (загалом дрібні західні ховрахи, віднесені ним до *Citellus*). Тобто була сформована не просто вернакулярна, а таксономічно значуща пара назв, подібно до хом'як–хом'ячок, вовк–вовчок, сліпак–сліпачок, миша–мишка[20].

Приблизно в ці роки відбулося заміщення у використанні назв у наукових публікаціях із номена *суслик* (див. вище) на *ховрах*. Зокрема, однією з перших згадок номену *ховрах* стала вказівка в нарисі про природу України (*ховрах* і ще раз як *ховрах* (*суслик*)) (Тутковський 1922)[21]. Підоплічка вживав для позначення *Citellus* назву «суслик», позаяк «ховрах» використовував як спільну назву для *Cricetus* та *Citellus* (Підоплічка 1928). Слідом І. Підоплічка вжив для *Citellus* саме назву *ховрах* (Підоплічка 1931, 1937).

[18] Верхньодніпровська центральна бібліотека Перлини Верхньодніпровщини : Ілюстровано-бібліографічний буклет http://ua.convdocs.org/docs/index-58876.html

[19] Назва *Cynomys* тепер стосується іншої групи Sciuridae — північноамериканських «лучних песиків», або циномісів (*Cynomys* Rafinesque 1817).

[20] Нині всі три згадані М. Шарлеманем групи ховрахів об'єднано у рід *Spermophilus*.

[21] У передмові відмічено, що «наукову термінологію та мову редагувало Терминологичне Бюро С.-Г. Наукового Комитету України», з підписом Вченого секретаря цього комітету проф. О. Янати.

За словником Б. Грінченка, *оврах* із варіантами *овражок* і *оврашок* є синонімами слова *ховрах* зі зменшувальним варіантом *ховрашок* (Грінченко 1907/1997). В. Даль до основного слова *єврашка* подає синоніми *оврашка*, *єврaжка*, південне *суслик*, а слово *овражек* наводить як помилкове. Зазначимо, що слово «овраг» (у значенні яр) найчастіше виводять від давньоруського *вьрагъ, отриманого від дієслова вьрѣти — «бити ключем, вирувати». Отже, вихідне значення було «потік, паводок», потім «вибоїна від потоків». В. Даль наводить слово «враг» и «вражек», як зменшувані відповідники назв «овраг, овражек» і наводить приклад місцевості в Москві з назвою «Сивцев вражек». Етимологічний словник української мови не містить слова овраг, натомість є слова «звір» у значенні яр, западина і «вирувати», які теж походять від давньоруського вьрѣти (Болдирєв 1985: 251).

Одну з найповніших колекцій вернакулярних назв ховраха станом на початок XX ст. зібрав В. Ніколаєв (1918; цит. за: Банік & Загороднюк 2017). У його словнику знаходимо таку добірку українських назв (скорочення тут розшифровано): «*Суслик [рос.] — суслик, оврах, ховрах, овражок, сусел (словники), ховряк*[22] *(Лубенський повіт, Прилуцький повіт), гаврах (Прилуцький повіт), єврашка, йорашка (Чернігівська губернія), говрашок (Кміцикевич 1912 — Чернівці)*». Привертає увагу те, що першим у ряду українських назв стоїть слово *суслик*, потім *оврах* і лише потім *ховрах*, а також те, що синонімічний ряд дуже великий — 10 назв. Останнє засвідчує значну увагу до цього об'єкта природи в усіх регіонах України. При цьому номен *ховрашок* (у варіанті *говрашок*) наведений лише у словнику В. Кміцикевича (1912), створеному переважно на основі матеріалів з Галичини.

З огляду на первинність назви *ховрашок* перед *ховрах*, ми припустили (Загороднюк 2009; Загороднюк & Харчук 2017), що номен *ховрах* має походити саме від демінутива (а не навпаки), проте з іншою основою, якою, на нашу думку, є група номенів *аврах*/*оврах*/*єврах*, з якими, зокрема, пов'язані слобожанські назви *оврашка*, *овражок*, які часто вживали дослідники кінця XIX та початку XX ст[23]. Повна назва *ховрах* у науковій літературі з'явилася тільки в оглядах на межі першої та другої третин XX ст. (Шарлемань 1927; Підоплічка 1931, 1937[24]; Мигулін 1938; Решетник 1948).

Аналіз незоологічних джерел засвідчує, що назва *ховрашок* трапляється у джерелах XIX ст., зокрема в «Катерині» Тараса Шевченка: у першому виданні 1840 року знаходимо «*по надъ шляхомъ, щырыцею, ховряшки гуляють*», а вже у виданні 1860 року (як і нині): «*по-надъ шляхомъ, щирицею, ховрашки гуляють*» (Шевченко 1860).

Подібне є й у Нечуя-Левицького: «*В траві дзвенять коники, ворушаться ховрашки, миготять вушками*» («В концерті» 1886: цит. за: Нечуй-Левицький 1968). Ці приклади є демінутивами, проте були відомі й повні назви. Зокрема, у байці полтавського письменника Леоніда Глібова (1827–1893) «Лисиця і ховрах», написаній 1853 р. (у час його навчання в Ніжині), у назві й у тексті є лише повний номен *ховрах* (аналіз цієї праці див.: Мариниченко 1958). Номен *хаврах* наводиться в російсько-українському словнику 1898 р. (Уманець & Спілка 1898). Тому можна припустити, що назва *ховрашок* була одночасно й у повній формі *ховрах*, а не з'явилася як видозміна іншої основи, тобто рівнозначними є такі дві гіпотези (рис. 3).

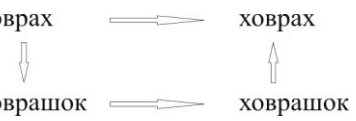

Рис. 3. Ймовірні шляхи трансформації у часі вернакулярних назв: *оврах, ховрах, оврашок, ховрашок*.

Fig. 3. Possible ways of transformation of vernacular names in the time: [*ovrakh*], [*khovrakh*], [*ovrashok*], [*khovrashok*].

[22] За словником В. Даля, «Ховря об. бранное хавронья, свинья. Ховрошки ж. мн. ниж. красные грибы. Ховряк, барин и пр. офенск. Ховриться пск. становиться ховрею, неряшливым.», тобто слово *ховряк* навряд чи було однозначним відповідником цього гризуна.

[23] В огляді О. Черная, присвяченому ссавцям Слобожанщини (Чернай 1853), вживається ще один варіант назви — *єврашек* (і раз — *оврашек*) (аналіз огляду Черная див.: Загороднюк 2010). Назву *овражек* подають тлумачні словники Д. Ушакова, С. Ожегова, Т. Євремової та ін. У словнику В. Даля ховраха згадано тільки у статті «Сусло» (без окремої статті) та статті «овраг», як *овражка* та *єврaжка* (в жін. роді).

[24] При цьому в тексті І. Підоплічка (1937) нерідко використовує назву *суслик* (напр., на с. 148).

Додаткові етимологічні гіпотези

Іван Підоплічка (1928) вбачав походження назви *ховрах* у слові «ховатися» (і подавав це не як припущення, а факт). Проте така етимологія, на нашу думку, випливає не з розвідок історії назви, а з асоціацій, які виникають у дослідника, відповідно до рівня його словникової бази[25]. Пропонуємо ще кілька гіпотез, що базуються на запозиченні зооназви *ховрах* у інших народів, а не формуванні назви внаслідок розвитку мови (табл. 6).

Таблиця 6. Основні етимологічні гіпотези походження назв «ховрах» і «суслик»

Table 6. The main etymological hypotheses of the origin of the names “khovrakh” and “suslyk”

Номен	Суть і джерело гіпотези	Аргументи «за»	Аргументи «проти»
Суслик	Назва походить від прото-індоєвропейського звуконаслідувального кореня *sū-. Основна версія етимологічних словників.	Зооназва *суслик* походить від старослов'янського слова *сусати й* церковнослов’янського *сысати*, які означають «сичати, шипіти, свистіти» (Болдирєв *et al.* 2006: 483; Фасмер 1986: 809).	Нам видається вельми сумнівним те, що свист ховрахів можна відтворити через «сус», адже це досить високий свист, на кшталт «сіў» або «ціў».
	Назва походить від слова «сусло». Власна гіпотеза.	Гіпотеза пов’язана з давньою практикою вживання ховрахів у їжу, зокрема з використанням сусла.	Традиція замочування м’яса у солоді невелика. Різко негативне ставлення літописця «Повісті временних літ» до споживання ховрахів теж кидає сумніви на цю гіпотезу.
	Від тюрк. слів шишлик (азерб.), шашлик (крим.-тат.), сислик (ногайськ.) — те, що смажиться на рожні, від шиш / сис — рожен. Власна гіпотеза.	Гіпотеза пов’язана з давньою практикою вживання ховрахів у їжу	Тварина згадана в «Повісті временних літ» (XII ст.) під назвою сусол, а не сисел.
	Назва походить від *суслін* — прислонені один до одного снопи для просушки. Власна гіпотеза.	Часто можна спостерігали як ховрахи стоять стовпчиками.	*Суслін* походить з російської мови (Болдирєв *et al.* 2006: 483), однак слово *слонити* праслов’янське (Болдирєв *et al.* 2006: 308). Суслони мають здаватися великими й товстими в порівнянні із сусликами.
Ховрах	Тюркське запозичення. Основна версія ЕСУМ.	Телеутською мовою jymran — «кріт» (Півторак 2012), крим.-тат. джумран — «ховрах» (Усеїнов & Мирєєв 2002); для ховраха зафіксовано назву «євран» якутською мовою (Словарь... 1907), і назву «євранка» в Іркутському краю (Огнев 1947). Поширення назви відбувалося з південно-східної частини України, де українська мова контактувала з тюркськими.	—
	Назва на основі слова *овраг* (себто «яр, балка»), яке має давньоруське коріння. Власна гіпотеза.	Назва за характерним біотопом мешкання цих гризунів — розлогими балками та схилами річкових долин, що характерно для Слобожанщини, де назва тварини *оврах* була поширеною у XIX ст. на відміну від решти території України	Тварина згадана в «Повісті временних літ» (XII ст.) як *сусол*. Слово *овраг* (яр) відсутнє в українських словниках (ЕСУМ, Білодід 1970–1980, Чабаненко 1992). *Овраг* (яр) є лише у східнослобожанських говірках, ймовірно під впливом рос. мови (Слободян 2017: 115), проте дивно, що назва прижилася саме в Україні.

[25] Не можна виключати, що еволюція номену «ховрах» йшла у бік «ховатися».

Однією з можливих гіпотез є формування метатези від «хорват» (прикладом метатези є «ведмідь», відомий у більшості споріднених мов як «мед+вед»). У ранню історичну добу західну частину Поділля заселяли хорвати (Кубійович 1970). І слово *ховрах* може мати коріння від давніх зв'язків українців із хорватами, проте причини називання ховрахів на честь хорватів невідомі, хіба картатий родинний герб хорватів міг нагадувати забарвлення волосяного покриву на спині ховраха. Однак поширення назви *ховрах* із південного сходу й на Слобожанщині суперечить цій гіпотезі як і подібність до назв, поширених у Сибіру.

Гіпотетично, слово *ховрах* може мати грецьке походження. Із можливих грецьких асоціацій варто згадати історію Гаврасів, або Гавр (англ. Gabras або Gavras, грецькою Γαβρᾶς), які після осідання в Криму, у князівстві Феодоро (= Готія), що сталося у XIV–XV ст., змінили назву на Ховра, а після переїзду до Москви (наприкінці XIV ст.) й отримання статусу бояр почали носити прізвище Ховрини (Вгуer 1970). Історія цих назв фонетично та географічно дуже підходить до ймовірної історії назви «ховрах».

У болгарській і російській мовах є слово «гавря» й дієслово «гавряти», дуже подібні за фонетикою до номену *гаврах* (табл. 1–4 та 5), які означають коло понять на кшталт «щось (або хтось) брудне, зіпсоване, неохайне» й «псувати, смітити, бруднити, готувати несмачно» відповідно (подібні значення є в сербській, чеській і словенській мовах) (Родионова 2007). Це може бути пов'язане із ховрахоїдством (див. розділ «суслик») або з тим, що ховрах живе у бруді (землі). Іншими словами, *ховрах* може мати болгарське/російське походження зі значенням поганий у гастрономічному сенсі.

Зрештою, в українській мові теж є слово *гавра* (*гавря*) зі значеннями «лігво, барліг, яма», а також «зев, рот, паща», спорідnене з пол. *gawra* — «барліг», рум. *gaură* — «діра, нора, отвір, дупло, лігво», моравське *gaura* чи *gaur* — «дупло». Похідне дієслово *ґаврати* означає «галасувати», іменник *ґаврач* — «крикун» (Ніковський 1927; Болдирєв 1982). Виникає асоціація і з життям ховрахів у норі та з криком, який видає ховрах у випадку небезпеки. Одначе слова *гавра* (*гавря*) — західноукраїнські, а *гаврах* — східноукраїнське.

З побічних фактів варто сказати, що слово *ховрах* стало основою для назви однієї з рослин. «Хаврашок» — це одна з назв резеди жовтуватої (*Reseda luteola* L.), у якої жовтуваті пухнасті волоски, що, як припускається (Півторак 2012), дають асоціацію з цим гризуном. Грінченко (1907) наводить назву «оврашкові хвости» для рослини з триби пшеничні (Triticeae) — *Triticum cristatum* (L.) Schreb.; тепер це житняк гребінчастий (*Agropyron cristatum* (L.) Gaertn.). Також семантичним способом від назв тварини утворені прізвища людей Сусол і Ховрах (Редько 1966: 98). Слов'яни та литовці воювали під прапорами, на яких були представлені тварини з рисами богів, імена цих тварин могли бути легко передані в межах сім'ї та родини (Šafařík 1863: 733). Не менш імовірним є походження прізвища Сусол від *сусолити* — повільно пити й прізвиськ *сусоля, сусляй* — п'яниця (Веселовский 1974; Wójtowicz 1986: 92); зафіксовано й особове ім'я Сусло (яке походить від рідини — *сусла*) в пізньому Середньовіччі; надалі ім'я перетворилося на прізвище (Чучка 2011: 338).

Аналіз історії й географії назв

Проведена розвідка дає змогу говорити про те, що етимологія українських і споріднених назв роду *Spermophilus* є багатоскладовою. Фактично в різних місцевостях і регіонах формувалися різні, хоча й фонетично подібні назви, етимологія яких є доволі різною.

Важливий матеріал дає аналіз географічного поширення назв. Особливо цінними є ті дані, які точно відповідають місцевим назвам і не нав'язані через освіту чи поширення книжних знань, насамперед які згадані у зведеннях до 1920 р., коли, зокрема, вийшов перший український визначник ссавців Шарлеманя (1920).

У цьому ключі маємо такі групи назв:

1. Правобережна Україна. Поділля та «українські степи»: *суслик* (*оврашок*, або *хавряшок*) (Верхратський 1922); Поділля: *ховрашок* (Храневич 1925; напевно, під впливом праці М. Шарлеманя (1920)); Поділля та Київщина: *суслик* (Черняевъ 1857); Волинь, Поділля та

Київщина: *суслик* (Кесслер 1850); Буковина: О. Завадський наводить місцеву версію (у німецькій транскрипції) — *suzel* (Zawadzki 1840); Херсонська губернія: *суслик* (Браунер 1899); І. Верхратський (1869, 1922) подає *суслик* як назву, характерну для Галичини, натомість *оврашок* і *хавряшок* — для Наддніпрянської України. Проте у Б. Грінченка, Словарь якого стосується найбільше сходу, подано «сусел» (Грінченко 1907–1909, т. 4: 231).

2. У західному сегменті в сучасних діалектах має місце географічна закономірність у пом'якшенні суфіксу на північ: від *сусол* на Одещині, через *суслик* на Тернопіллі до *суслік* на півночі Львівщини (деталі див. нижче). Попри це, К. Татаринов (1956: 116) вказує для заходу України (для *S. citellus*) місцеву назву *шушлик*.

3. Придніпров'я. Черкащина: *ховрашок* (Шевченко 1838–1839); Полтавщина або Чернігівщина: *ховрах* (Глібов 1853); Черкащина, Київщина: *ховрашок* (Нечуй-Левицький [1886] 1968); Наддніпрянщина: *хавряшок*, *оврашок* (Верхратський 1869); Чернігівщина: *оврашок* (Кесслер 1850); Полтавщина: *єврашка* (Кесслер 1850; Черняевъ 1857), *гаврах* (Сементовский 1843), *гаврах* і *ховряк* (Ніколаєв 1918); Полтавська й Катеринославська губернії: *аврашка* (Дьяков 1859); придніпров'я Херсонської й Катеринославської губерній: *аврах*, *аврашка*, іноді *ховряк* (Афанасьевъ-Чужбинскій 1859); Чернігівська й Катеринославська губернії: *оврашка*, *аврашка* (Черняевъ 1857); Запоріжчини кінця XIX — початку XX ст.: *аврах*, *оврах*, *гаврях*, *хавряшок* (Новицький 2007).

4. Південний схід і схід України (припускається): *авраг* (Awragh), *аврашка* (Awraschka) (Pallas 1831); нині там такі назви не вживають, проте й ховрахи тепер мало де відомі.

5. Слобожанщина. Слобожанщина: *єврашек* (Чернай 1853; але Паллас (Pallas 1831) схожу назву *єврашка* подає як характерну для Сибіру); Луганщина та (або) Оренбурзький край: *євражка* із синонімами *оврашка*, *евражка* (Даль 1863–1909); Харківська губернія: *оврашка*, *аврашка* (Черняевъ 1857). Назву *овражек* для сірого ховраха Малоросії подають Ф. Брокгауз та І. Ефрон (1901), але В. Даль вважає цю назву хибною.

6. В огляді хребетних Криму (де ховрахи були звичайними у степових районах) О. Нікольський (Никольскій 1891) послуговується назвою *суслик*. Назву *ховрашок* дотепер вживають у степовому Криму (М. Товпинець, особ. повід.).

7. Сучасна європейська частина РФ (південь, від Дону до Аралу): *суслик* (Pallas 1831); також у В. Даля (1863–1909): *рос. еврашка м[ужск. род]. оврашка, евражка…, южн. суслик, животное из семьи хомяков, Spermophilus…; ошибочно: … овражек, оврак...*

Картографічний аналіз

Дані про географічне поширення в Україні двох основних груп назв у XX ст. показано на рис. 4. Східна група назв — *(а,о)врашок* — найчастіше була вживана на позначеній території, але їхніми (напевно, молодшими) синонімами були такі назви: *оврашка*, *аврах*, *ховряк*, *овражок*, *хавряшок*, *хаврашок*, *ховрашок*, *гаврах*, *єврашка*, *ховрах*; назви *авраг* і *овражек* наводились одними та спростовувались іншими авторами.

На відміну від східної групи назв, синонімів до не менш поширеної назви *суслик* у літературі XIX ст. не знайдено. Однак у праці Верхратського (1908) подано форми *сусол*, *сусел*, *сусель*; очевидно, що вони були й у XIX ст. Також для земель Війська донського вказано *суслик* основною назвою (Черняевъ 1857). Для степового Криму наведено назву *суслик* (Никольскій 1891), можемо припустити вжиток цієї назви, зважаючи на зв'язки з Росією та землями Війська донського. Для берегів Дніпра Херсонської та Запорізької областей Олександр Афанасьєв-Чужбинський[26] (1859) наводить назву *аврашка*, скорочено *аврах* і для деяких місцевостей — *ховряк*. Однак, для Херсонської губернії в праці Браунера (1899) наведено як основну назву *суслик* із молодшим синонімом *овражок*, *ховражок*.

[26] Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович (1816–1875) — український письменник, історик, фольклорист (про нього див.: Кудрицький 1997).

У доповнення до цього важливо зауважити про знахідку сучасної вернакулярної назви *суґсол* (мн. *сусли*). Про таку назву нам повідомили одеські колеги (О. Дятлова, особ. повід.), які з'ясували поширення цього варіанту в Татарбунарському районі, у селі Білолісся, заснованому приблизно в 1830–1840 рр. козаками-переселенцями із Запоріжжя. Нині це єдине відоме авторам місце, де місцеві жителі вживають (українською) назву *сусол*, навіть не *сусел*, тобто саме такий, найдавніший варіант, як вжито і в «Повісті временних літ». Назва *сусол* є, напевно, найдавнішою і є попередником пізнішої назви *суслик*, яка нині в українській мові майже втрачена і збереглася лише в окремих місцях. Наприклад, в окол. Бродів на Львівщині, де колонія відома з давніх давен, дотепер ховрахів називають *суслік* (Е. Різун, особ. повід.[27]). На Теребовлянщині (Тернопілля) збереглася назва цих тварин у фонетичному варіанті *суслик* (Л. Шевчик, особ. повід.). Демінутивна форма *ховрашок* вживається старожилами у степовому Криму (М. Товпинець, особ. повід.). Усе сказане вище вказує на перекриття меж географічного поширення тієї чи іншої назви, чого й слід було очікувати.

Рис. 4. Географічні ареали двох основних груп вернакулярних назв ховрахів, відомих у працях XIX ст. стосовно України. Згодом, у працях XX ст. спостерігається панування в Україні спочатку назви «ховрашок», а згодом «ховрах»; на заході та півдні місцями зберігся номен «суслик».

Fig. 4. Geographical ranges of the two main groups of ground squirrel vernacular names known from publications related to Ukraine of the 19th century. Later, in works of the 20th century, the name "khovrashok" and later "khovrakh" dominated, while the name "suslyk" have been used locally in the west and south of the country.

Рис. 5. Ховрахи України: ховрах подільський, *Spermophilus odessanus*, з Одещини (фото С. Силантьєва) та ховрах сірий, або малий, *Spermophilus pygmaeus*, з Донеччини (фото О. Бронскова).

Fig. 5. Susliks (ground squirrels) of Ukraine: Podolian suslik, *Spermophilus odessanus*, from Odesa region (photo by S. Silantiev) and the little suslik, *Spermophilus pygmaeus*, from Donetsk region (photo by O. Bronskov).

[27] Колега сама не раз спостерігала ховрахів і те, як їх виливали водою діти, у 1980-х роках; тоді й почута назва, явно повідомлена дітям батьками та іншими місцевими жителями (тобто це не «книжна назва», зокрема й не запозичена з російськомовних джерел); ця колонія існує і тепер (П. Хоєцький, особ. повід.).

Назва як сутність та інтерпретація її історії в поняттях історії таксонів

Аналіз історії вжитку низки вернакулярних назв ссавців засвідчує, що кожна з тих назв, які є суто народними, а не введені у вжиток одномоментно для всієї мовної спільноти[28], має свою малу батьківщину, свій первинний ареал та історію поширення. Для широкоареальних видів це часто означає, що назви можуть перебувати в різних діалектних варіаціях, мати зони стабільного вжитку, зони конкуренції та історію заміщення іншими назвами. Фактично всі подібні процеси мали місце в історії називництва роду *Spermophilus*.

На думку авторів, назва *суслик* є давнішою за *ховрах* (Загороднюк & Харчук 2017). Це випливає зокрема з аналізу розподілу номенів у часі та просторі (див. табл. 1), проте процеси утвердження й поширення цієї та інших назв могли бути паралельними і відбуватися одночасно в різних регіонах. Вважаємо, що назви з етимологічної групи «суслик» були витіснені в міру зникнення самих тварин з роду *Spermophilus* на заході й півночі України; вони були замінені назвами з етимологічної групи «ховрах», яка поширилася з південного сходу.

Можна припустити, що «витоками» сучасної назви *ховрах* є Черкащина й Полтавщина, оскільки серед назв із протетичним приголосним *г(х)* до 1860 р. у літературі зафіксовано лише такі варіанти: *гаврах* — Полтавщина (Сементовский 1843), *ховряшок* та *ховрашок* — Черкащина (Шевченко 1840, 1860), *ховрах* — Полтавщина (Глібов 1853).

У першій третині XX ст. значного поширення набуває назва *ховрашок*, і менш поширеною є коротка форма — *ховрах*. Зокрема *ховрашок* є основною назвою в «Українській загальній енциклопедії», виданій у Станіславові (Раковський 1930–1933). Водночас зникають згадки низки назв, а саме на початкові «*а*» та «*є*», помітно рідше згадуються назви з початковим «*о*», а також *суслик*. У другій третині XX ст. витісняється з ужитку назва *суслик,* переважною у вжитку стає *ховрах,* значно рідше — *ховрашок.* У третій третині XX ст. назва *ховрашок* остаточно витіснена з наукової літератури, хоча в народі зберігається.

Підсумки

За кілька останніх століть відбулася суттєва трансформація української вернакулярної назви для звірів роду *Spermophilus*, нині відомих як «*ховрахи*». Це визначається як змінами ареалів самих ховрахів, так і змінами норм вжитку зоонімів та новими експансіями видозмінених назв на побутовому рівні та через просвіту. Найбільшими змінами стали: а) суттєве скорочення ареалу й чисельності тварин з роду *Spermophilus* на заході й півночі України, де були поширені назви з етимологічної групи «*суслик*»; б) майже повна втрата первинної лексеми «*суслик*», що ми пов'язуємо як із кардинальними фрагментацією ареалу та зниженням чисельності тварин на заході й півночі, так і з роллю просвіти, яка пропагувала назви з основою «*(а,є,о)врах*»; в) на територіях Слобожанщини, Нижньої Наддніпрянщини, Черкащини й Полтавщини відбулося формування й подальше зникнення широкого спектра назв із твірною основою «*(а,є,о)врах*» та використанням різноманітних формантів: додавання протетичної приголосної «*г*», чергування, пом'якшення, оглушення й одзвінчення звуків, суфіксальне формування демінутивів (*-ашк-, -ашок, -ажок* тощо); г) публікації у першій половині XX ст. оглядів ссавців України з використанням основних назв *ховрашок* і *ховрах*; д) стабілізація й поширення у другій половині XX ст. на всій території України вернакулярної назви в сучасному вигляді — *ховрах*.

Отже, нам вдалося, наскільки це було можливим, відтворити процес становлення сучасної назви *ховрах* у просторі й часі. Проведене дослідження засвідчує важливий зв'язок між поширенням тварин та їхніх назв, а також еволюцію назв разом із формуванням системи зоонімів та фонетичних норм мови. Розглянута історія назв роду *Spermophilus* (по суті родовиду «ховрах») засвідчує ключову роль інвазій/експансій/ампліфікацій та інших форм поширення та усталення зооназв, а так само видів, щодо яких ці назви застосовуються.

[28] Так буває тільки з назвами, які введені «декретно», через публікацію в оглядах або підручниках, для раніше невідомих видів, у т.ч. й новоописаних таксонів або для чужорідних видів (інвазивних, інтродукованих, завезених у звіринці, уведених у культуру).

Подяки

Автори щиро дякують усім, хто сприяв прогресу цього дослідження й пошуку маловідомих номенів. Наша подяка В. Корнєєву, А. Бокотею, М. Баніку, Л. Годлевській, В. Пархоменку за допомогу в бібліографічному пошуку та представлені копії важкодоступних видань. Автори вдячні О. Дятловій, О. Куснєжу, Е. Різун, Л. Шевчик, М. Товпинцю за повідомлення цінних фактів про поширення назв. Наша подяка Г. Фесенкові за обговорення окремих положень цієї статті та З. Баркасі за корекції англомовних частин цієї праці.

Література • References

Авдеева, М. Т. 2008. *Словарь украинских говоров Воронежской области: В 2 томах; Том 1: А–М.* Полигр. центр Воронежского гос. ун-та, Воронеж, 1–228.

Афанасьевъ-Чужбинскій. 1859. Поѣздка по низовьямъ Днѣпра. *Морской сборникъ, издаваемый Морским ученым комитетомъ*. В типографіи морскаго министерства, Санктпетербургъ, **42** (7, ч. 3): 1–34. https://bit.ly/2P5O7dd

Балліонъ, Э. Э. 1861. Опыт изслѣдованія о русскихъ названіяхъ (простонародныхъ и книжныхъ) животныхъ, водящихся въ пределахъ россійской имперіи. *Матеріалы для сравнительнаго и объяснительнаго словаря и грамматики. Том V.* С.-Петербургъ, 337–360.

Банік, М. В., І. Загороднюк. 2017. Народні українські назви ссавців у праці В. Ф. Ніколаєва «Матеріали до української наукової термінології» (1918). *Праці Теріологічної школи*, **15**: 159–166.

Барабаш-Никифоров, І. І. 1928. *Нариси фавни степової Наддніпрянщини.* Державне видавництво України, Дніпропетровськ, 1–158.

Бейер, М. М. 1919. *Шануймо і бережімо свій рідний край*. Полтава, 1–16.

Бессараба, И. В. 1916. *Матеріалы для этнографіи Херсонской губерніи.* Типогр. Имп. Ак. Наук, Петроград, 1–568.

Білецький-Носенко, П. 1966. *Словник української мови*. АН УРСР. Ін-т мовознавства їм. О. О. Потебні. Наукова думка, Київ, 1–419.

Білодід, І. К. (ред.). 1970–1980. *Словник української мови: в 11 томах*. АН УРСР. Інститут мовознавства. Наукова думка, Київ. (online http://sum.in.ua/)

Бодянский, О. М., П. И. Шафарик. 2013. *Славянские древности.* Рипол Классик, Москва, 1–464.

Бокшай, Е., Ю. Ревай, М. Бращайко. 1928. *Мадярсько-руський словарь.* Ужгород, 1–516.

Болдирєв, Р. В., В. Т. Коломієць, А. П. Критенко, та ін. (укл.). 1982. *Етимологічний словник української мови. Том 1*. Наукова думка, Київ, 1–631.

Болдирєв, Р. В., В. Т. Коломієць, А. П. Критенко, та ін. (укл.). 1985. *Етимологічний словник української мови. Том 2*. Наукова думка, Київ, 1–572.

Болдирєв, Р. В., В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова та ін. (укл.). 1989. *Етимологічний словник української мови. Том 3*. Наукова думка, Київ, 1–552.

Болдирєв, Р. В., В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова та ін. (укл.). 2006. *Етимологічний словник української мови. Том 5*. Наукова думка, Київ, 1–704.

Браунер, А. 1899. *О вредныхъ и полезныхъ животныхъ Херсонской губерніи.* Типо-Литографія М. И. Ковалева, Херсонъ, 1–17.

Браунер, А. 1923. *Сельско-хозяйственная зоологія.* Гос. изд-во Украины, Харьков, 1–436.

Брокгаузъ, Ф. А., И. А. Ефронъ. 1901. *Энциклопедическій словарь. Том XXXII.* Типографія Акц. Общ. «Издательское дѣло» (И. А. Ефрона). С.-Петербургъ, 1–499.

Бронсков, А., В. Тимошенков. 2010. Распространение и численность суслика малого (Spermophilus pygmaeus) в Донецкой области. *Праці Теріологічної Школи,* **10**: 107–114.

Вацеба, Р. 2015. Етнополітична структура південного Поляб'я наприкінці VIII — в першій третині X ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*, **4**: 7–21.

Верхратский, И. 1877. *Знадоби до словаря южноруского.* З печатні товариства ім. Шевченка, Львів, 1–88. https://bit.ly/2MvPobI

Верхратський, И. 1864. *Початки до уложення номенклятури и терминологиі природописної, народнёи и замітка о волоськімъ-павуку.* Печатня М. Ф. Поремби, Львів, 1–18.

Верхратський, І. Г. 1869. *Початки до уложення номенклятури и терминологиі природописної, народнёи. Випуск 2.* Тип. Ин-та Ставропиг. Під зарядом С. Гучковского, Львов, 1–40. http://bit.ly/2ovZcU6

Верхратський, І. 1908. *Нові знадоби номенклятури і термінольогії природописної, народної, збирані між людом.* Львів, 1–84.

Верхратський, І. 1922. *Зоольогія на низші кляси середних шкіл.* Після четвертого видання переробив М. Мельник. Українська книгарня і антикварня, Львів, 1–189.

Веселовский, С. Б. 1974. *Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии.* Наука, Москва, 1–382.

Винниченко, В. 1919. *Твори. Т. 9: Босяк.* Дзвін, Відень, 1–247.

Волянъ, В. А. 1852. *Начальное основаніе Звѣрословія.* Вѣдень, 1–236.

Глібов, Л. 1872. *Лисиця і Ховрах. Байки Леонида Глібова.* Черниговъ, 1–123. (Першодрук: Черниговскіе губернскіе вѣдомости 1853). https://bit.ly/2MAj1sp

Голоскевич, Г. 1929. *Правописний словник*. Харків, 1–628.

Vynnychenko, V. 1919. *Works. Vol. 9: Tramp.* Dzvin, Vienna, 1–247. (In Ukrainian)

Горпинич, В. О., В. В. Лобода, Л. Т. Масенко. 1977. *Власні назви і відтопонімні утворення Інгуло-Бузького межиріччя*. Наукова думка, Київ, 1–192.

Грінченко, Б. 1997. *Словарь української мови: в 4 томах.* Довіра — Рідна мова, Київ, Том А–Н. 1–578; Том О–Я. 1–564. (Репр. вид. 1907 р.). https://bit.ly/2Jpw37Q

Грушевський, М. 1923. *Історія української літератури. Том 1*. Київ, Львів, 1–360.

Грушевський, М. 1928. *Чернигів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріяли.* Держ. вид-во України, Київ, 1–550.

Грушка, Д. Ів. 1899. Двічі охрещена, повість з часів кріпацтва. *Літературно-науковий вісник. Книжка XII.* Львів, 282–308.

Даль, В. 1998. *Толковый словарь живого великорусского языка. Современное написание слов.* Цитадель, Москва (Толковый словарь В. Даля. On-line http://slovardalja.net). [На основе: 1863–1866 (1-е изд.), 1880–1882 (2-е изд.), 1903–1909 (3-е изд.)]. https://bit.ly/2MYc43l

Дзендзелівський, Й. 1984. *Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови.* Київ, 1–308.

Дубровський, В. Г. 1918. *Словник московсько-український.* Рідна мова, Київ, 1–542.

Дьяков, И. Г. 1859. Константиноградскій Округъ Полтавской Губерніи. *Труды Императорскаго вольнаго экономическаго общества.* С. Петербург, Том 1: 59–63.

https://bit.ly/2MwLKhQ
Жарський, Е. 1938. Тварини. *Географія українських і сумежних земель.* За ред. В. Кубійовича. Львів, 239–250. (Факсимільне перевидання. Обереги, Київ 2005).
Желеховский, Є., С. Недїльский. 1886. *Малоруско-нїмецкий словар: Том 2.* Львів, 1–1118.
Жовтобрюх, М. А., Б. М. Кулик. 1965. *Курс сучасної української літературної мови. І частина.* Радянська школа, Київ, 1–424.
Жовтобрюх, М. А., В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. 1979. *Історія української мови: Фонетика.* Наукова думка, Київ, 1–367.
Загорня, М. 1891. *Лѣкарь Исаакъ. Справдешна подѣя*. Просвѣта, Львовъ, 1–37. https://bit.ly/2qwAn0O
Загороднюк, І. 1999. Контрольний список теріофауни України. *Ссавці України під охороною Бернської конвенції*. За ред. І. В. Загороднюка. Ін-т зоол. НАН України, Київ 202–210. (Серія: Праці Теріологічної Школи; Вип. 2).
Загороднюк, І. В. 2009. Таксономія і номенклатура немишовидних гризунів фауни України. *Збірник праць зоологічного музею,* **40**: 147–185.
Загороднюк, І. В., І. Г. Ємельянов. 2012. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **10**: 5–30. https://goo.gl/INTXFp
Загороднюк, І., С. Харчук. 2017. Українська зооніміка та взаємний вплив наукових і вернакулярних назв ссавців. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **15**: 37–66.
Загороднюк, І. 2021. Ховрахи війни (з історії зоологічних колекцій Академії наук у Києві). *Наукові записки Державного природознавчого музею,* **37**. (У друку)
Залески, Б. 1861. *Думы та думки.* Типом Михаила Диковского, Перемышль, 1–91. https://bit.ly/2MWrUeM
Іваницький, С., Ф. Шумлянський. 1918. *Російсько-український словник.* Видання відділу народньої освіти Подільської Губерніяльної Народньої Управи, Вінниця, Том 1: 1–266; Том 2: 1–250.
Ивановъ, П. В. 1907. *Жизнь и повѣрья крестьянъ Купянскаго уѣзда, Харьковской губерніи.* Печатное Дѣло. Харьковъ, 1–228.
Ізюмов, О. (укл.). 1930. *Російсько-український словник. Четверте видання.* Харків, Київ, 1–626.
Калмыков, И. Х., Р. Х. Керейтов, А. И.-М. Сикалиев. 1988. *Ногайцы: Историко-этнографический очерк*. Ставропольское кн. изд-во (Карачаево-Черкесское отд.), Черкесск, 1–232.
Карабута, О. 2015. Структурно-дериваційні типи зоолексем: неморфологічний спосіб творення. *Науковий вісник Херсонського національного університету. Серія Лінгвістика*, **22**: 24–27. https://bit.ly/2WcPI2h
Кесслер, К. Ф. 1850. Животные млекопитающія. *Труды Коммисіи... для описанія губерній Кіевскаго учебнаго округа*. Киев, 1–88. (Серія: Естеств. исторія губерній Киевск. уч. округа. Том 1). https://bit.ly/2MyHiyV
Кміцикевич, В., В. Спілка. 1912. *Німецько-український словар.* Чернівці,1–672.
Кованько, С. И. 1857. *Описаніе Харьковской губерніи: Хорографія.* Харьковъ, 1–51. https://bit.ly/35NBnh3
Корнєєв, О. П. 1952. *Визначник звірів УРСР.* Радянська школа, Київ, 1–216.
Корнєєв, О. П. 1965. *Визначник звірів УРСР. Видання друге*. Радянська школа, Київ, 1–236.
Коробченко, М. А. 2011. Статус сліпаків як мисливських видів та його зміни за останні 100 років. *Науковий вісник НУБіП України. Серія: лісівництво та декоративне садівництво*, **164** (3): 108–117. https://goo.gl/mbMLVw
Коробченко, М. 2016. Євдокія Решетник (1903–1996) — видатна постать в історії академічної зоології та екології в Україні. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **14**: 136–146. https://goo.gl/Kc282V
Косач, Ю. 1943. *Рубікон Хмельницького.* Укр. видавництво, Краків, Львів, 1–272.
Крашенинников, С. 1786. *Описаніе земли Камчатки. Том 1*. С. Петербургъ, 1–438. https://bit.ly/33LPJg8
Кретчмер, М. А. 1888. Воспоминанія. *Историческій вѣстник, Том. 32*. Типографія А. С. Суворина, С.-Петербургъ, 1–848. https://bit.ly/33LuyuH
Крижов, П. А. 1936. Географічне поширення шкідливих гризунів УСРР. *Збірник праць зоологічного музею (Київ)*, **16**: 33–91.
Кримський, А. (гол. ред.). 1924–1933. *Російсько-український академічний словник. А–П.* Червоний шлях, Харків, 1–2550.
Кропивницький, М. Л. 1894. *Повный сбирнык*ъ *творивъ. Выданя трете.* Типографія М. Варшавчика, Харьковъ, 1–384.
Кубійович, В. (гол. ред.). 1970. *Енциклопедія українознавства. Том 6 (Перемишль — Пряшівщина).* Наукове Товариство ім. Шевченка, Париж, Нью-Йорк 2000–2400. https://bit.ly/361ZHvY
Кудрицький, А. В. 1997. *Мистецтво України: біографічний довідник.* Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, Київ, 1–700. ISBN 588500-042-5
Литвинникова, О. И., М. А. Алексеенко, Л. И. Головина. 2008. *Словарь словообразовательных синонимов русской народной речи.* Елецкий гос. университет им. И. А. Бунина, 1–304. https://bit.ly/32zv7HU
Лѣтопись... 1908. Лѣтопись по ипатьевскому списку. *Изборник (веб-сайт).* http://izbornyk.org.ua/ipatlet/ipat.htm [за: *Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Томъ 2: Ипатьевская лѣтопись. Изданіе второе*. С.-Петербургъ. Типографія М. А. Александрова, I–XVI, 938 стлб., 1–87.]
Літопис... 1989. *Літопис руський [за Іпатіївським списком]*. Переклад з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Дніпро, Київ, I–XVI + 1–591. ISBN 5-308-00052-2. http://litopys.org.ua/litop/lit.htm
Мариниченко, В. Г. 1958. Мова байок Л. Глібова. *Українська мова в школі*, № 4: 22–29. https://goo.gl/d4K6mN
Маркевич, О. П., К. І. Татарко. 1983. *Російсько-українсько-латинський зоологічний словник: термінологія і номенклатура.* Наукова думка, Київ, 1–412.
Мигулин А. А. 1917. *Млекопитающие Харьковской губернии.* Харьков, 1–74.
Мигулін, О. О. 1938. *Звірі УРСР (матеріали до фауни).* Вид-во АН УРСР, Київ, 1–426.
Михайличенко, В. В., М. О. Борзенко, В. Л. Жигальцева. 2008. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область*. Янтар, Луганськ, 1–918. https://bit.ly/2MyXpwE
Михалевичъ, В. 1862. Обозрѣніе мѣстныхъ животныхъ. *В кн.:* Михалевичъ, В. *Матеріалы для Географіи и Статистики Россіи.* Воронежская Губернія. Санктпетербургъ, 86–87. https://bit.ly/33S2Uwi
Михальчук, К., А. Крымский. 1910. *Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ*. Тип. Академіи наук, 1–163.
Молодченко, А. (ред.). 1887. *Веселка. Літературна збірка.* Друкарня Товариства імені Шевченка, Львів, 1–211. https://bit.ly/32yUA4d
Народное... 1901. *Народное хозяйство. Том 2, Випуск 5.* СПб. https://bit.ly/32BPFPO
Надель-Червинская, М., П. Червинский. 2013. *Энциклопедический мир Владимира Даля: Книга вторая. Дикие звери. Том 1, Часть 1.* Изд. 2-е, испр. и дополн. Издательство «Крок» Тернополь, 1–396. ISBN 978-617-692-069-4
Нечуй-Левицький, І. С. 1968. В концерті. *В кн.: Нечуй-Левицький, І. С. Зібрання творів у десяти томах. Том 10.* Наукова думка, Київ, 120–135.

Ніковський, А. 1927. *Словник українсько-російський*. 1-е видання 1926, 2-е вид. Горно, Київ, 1–864.
Никольскій, А. М. 1891. Позвоночныя животныя Крыма. *Записки Императарской Академіи Наукъ*, № 4. 1–484.
Ніколаєв, В. Ф. 1918. *Назви звірів, птиць, комах та інших животин.* Музей Полтавської губернської народної управи. Електр. друк. Я. Е. Брауде, Полтава, 1–60. (Матеріяли до термінольогії по природознавству. Част. 1).
Німчук, В. 1992. *Давньоруська спадщина в лексиці української мови*. Наукова думка, Київ, 1–412.
Новицкий, Я. П. 1907. *Малороссийская и запорожская старина в памятниках устного народного творчества*. Александровск.
Новицький, Я. 2007. *Яків Новицький. Твори у 5 томах*. Тандем-У, Запоріжжя, 1–507. https://bit.ly/2BuyNib
Огнев, С. И. 1947. *Грызуны (продолжение)*. АН СССР, Москва, Ленинград, 1–812. (Серия: Звери СССР и прилежащих стран; Том 5).
Осьмачка, Т. 1951. *План до двору*. Видавництво Українського Канадського Легіону, Торонто, 1–184.
Павлинов, И. Я., А. А. Лисовский (ред.). 2012. *Млекопитающие России: систематико-географический справочник.* Тов-во научных изданий КМК, Москва, 1–604. (Сб. тр. Зоол. муз. МГУ; Том 52) https://bit.ly/2WcFJIV
Паночіні, С. 1931. *Словник біологічної термінології.* НДІ мовознавства ВУАН. Держ. вид-во Радянська школа, Харків, 1–89. (Серія практичних словників. Матеріали до української термінології та номенклятури; Вип. 4).
Пастернак, Я. 1961. *Archaeology of Ukraine.* Наукове товариство ім. Шевченка, Торонто, Канада, 1–790.
Пешев, Ц. 2004. *Mammalia.* Акад. изд-во «Проф. Марин Дринов», София, 323–327. (Фауна на България; Том 27).
Пискуновь, Ф. 1882. *Словникъ живої народнеі, письменної і актової мови руськихъ югівщань Россійскої і Австрійсько-Вендерськоі цесарій. Изд. 2-е.* Кіевъ, 1–304. https://goo.gl/yEUvzE
Півторак, Г. П., О. Д. Пономарів, І. А. Стоянов, О. Б. Ткаченко, А. М. Шамова (уклад.). 2012. *Етимологічний словник української мови. Том 6.* Наукова думка, Київ, 1–568.
Підоплічка, І. 1925. Новий сусликовий самолов. *Бюлетень Київської станції захисту рослин від шкідників*, **5**: 29–31.
Підоплічка, І. 1928. До біології хом'яка (Cricetus cricetus L.). *Вісник природознавства*, № 1: 23–36.
Підоплічка, І. Г. 1930. *Шкідливі гризуни Правобережного Лісостепу та значіння окремих груп у с.-господарстві.* Київ, 1–81. (Серія: Київська крайова с.-г. дослідна станція, [Праці], Вип. 63).
Підоплічка, І. Г. 1931. Копальний оренбурзький ховрах (Citellus rufescens) на Україні. *Збірник пам'яті акад. П. А. Тутковського. Том 2*. Київ, 91–103.
Підоплічка, І. Г. 1937. Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 р.р. *Збірник праць Зоологічного музею (Київ)*, **19**: 101–170.
Покорный, А. 1874. *Зоологія съ образками для низшихъ клясъ середнихъ шкôлъ*. Перевъвъ на рускій языкъ М. Поляньскій. Книгопечатня Богеміи, Прага, 1–388.
Полное.... 1908. *Полное Собраніе Русскихъ Лѣтописей. Том 2. Приложение. Разночтения из Ермолаевского списка*. СПб., 1–20. https://bit.ly/2HKyBSN
Полонський, Х. 1928. *Словник природничої термінології.* Державне видавництво України, 1–262.
Раковський, І. (гол. ред.). 1930–1933. *Українська загальна енцикльопедія. Том III.* Рідна школа, Львів, Станиславів, Коломия, 1–1422.
Редько, Ю. К. 1966. *Сучасні українські прізвища*. Наукова думка, Київ, 1–216.
Решетник, Є. Г. 1948. Систематика і географічне поширення ховрахів (Citellus) в УРСР. *Труди Інституту зоології АН УРСР (Київ),* **1**: 84–113.
Родионова, И. В. 2007. К изучению процесса аттракции с участием отантропонимических дериватов (на материале русских народных говоров). *Этимология 2003–2005*. Под ред. Ж. Ж. Варбота. Инст. русск. языка РАН. Наука, Москва, 197–209. https://bit.ly/2TNHtJr
Романюк, М. М., М. В. Галушко. 2001. *Українські часописи Львова 1848–1939. Том 1: 1848–1900.* Львів, 1–741. https://bit.ly/2W1GtSE
Рудницький, С. 1921. *Україна — наш рідний край.* Коротка географія. Львів, 1–128.
Рудь, М. 2011. Етнополітичні процеси на Полаб'ї у VI–VIII ст. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія Історія*, **106**: 48–51.
Риттих, А. Ф. 1885 (2013). *Славянский мир*. Варшава, переиздание Москва, 1–414. https://goo.gl/HepTAZ
Сабалдир, Г. 1926. *Практичний українсько-російський словник.* Час, Київ, 1–436.
Савченко, Л. 1923. *Практичний українсько-російський словник.* Державне видавництво України, Київ, 1–272.
Сагаровський, А. А. 2010. *Матеріали до Діалектного словника Центральної слобожанщини (Харківщини). Випуск 1. А – Об'ясняться.* ОВВ НМЦ ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1–296.
Сементовский, К. М. 1843. Замечания о праздниках у малороссиян. *Маяк (журнал),* **11** (3): 1–45.
Силантьев, А. А. 1894. Фауна Падов имения В. Л. Нарышкина Балашовского уезда Саратовской Губернии. *Естественно-исторический очерк имения Пады.* Типография Е. Евдокимова, СПб., 225–437.
Слободян, О. В. 2017. *Географічна народна термінологія українських східнослобожанських говірок Луганщини.* Дис. ... канд. філол. наук. Старобільськ, 1–586.
Словарь... 1907. *Словарь русского языка, составленный Вторым отделением Императорской академии наук. Том 2.* С.-Петербургъ, 1–632.
Сокур, І. Т. 1960. *Ссавці фауни України та їх господарське значення*. Держучпедвид., Київ, 1–211.
Сокур, І. Т. 1961. *Історичні зміни та використання фауни ссавців України*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–84.
Стороженко, А. П. 1879. *Марко Проклятий. Поэма на малороссійскомъ языкѣ изъ преданій и повѣрій запорожской старины.* Типографія Л. Нитче, Одесса, 1–170.
Стороженко, О. 1911. *Твори.* Виданє товариства «Просьвіта», Львів, 1–592. https://bit.ly/2pzTsPh
Татаринов, К. А. 1956. *Звірі західних областей України*. Вид-во АН Укр. РСР, Київ, 1–188. https://goo.gl/yT1jRo
Тодоров, Т. (отг. ред.). 2010. *Български етимологичен речник. Том VII.* Академично издателство «Проф. Марин Дринов», София, 1–973. https://bit.ly/2BtvmbF
Турченко, Ф. Г. (кер. ред. гр.). 2008. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область.* Дике поле, Запоріжжя, 1–1080. https://bit.ly/2oYhV0s
Тутковський, П. 1922. *Природна районізація України.* Сільськогосподарський науковий комітет. Видавниче бюро. Київ, 1–79. https://bit.ly/2oQL6mm
Уманець, М., А. Спілка. 1898. *Словарь росийсько-український. Том 4.* Львів, 1–242.
Усеїнов, С., В. Мирєєв (уклад.). 2002. *Українсько-кримськотатарський словник.* Доля, Сімферополь, 1–140.
Фасмер, М. 1986. *Этимологический словарь русского языка. В 4-х тт. Том 2 (Е — Муж).* Перевод с немецкого О. Н. Трубачева, с дополн. Под ред. Б. А. Ларина. Прогресс, Москва, 1–672. https://goo.gl/F3NpAu
Храневич, В. 1925. *Ссавці Поділля. Огляд систематичний*. Віндерждрук ім. Леніна, Вінниця, 1–31. (Кабінет виучування Поділля; Вип. 4).
Хуторний, Т. 1883. *Чытанка. Перша книжка після граматки.* Типографія С. В. Кульженко, Кіевъ, 1–124.

Чапленко, В. 1960. *Українці.* All-Slavic Publ. House, Нью-Йорк, 1–177.
Циганенко, В. О., З. Х. Солових. 1990. *Страви із фруктів та овочів*. Техніка, Київ, 1–224. ISBN 5-335-00561-0
Чабаненко, В. А. 1992. *Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини, Томи 1–4.* Запорізький держ. ун-т, Запоріжжя, Том 1: 1–324; Том 2: 1–372; Том 3: 1–304; Том 4: 1–264.
Чайковський, А. 1913. *Відвдячив ся. Оповіданє з козацької давнини для української молоді.* Українська видавнича спілка українського голосу в Канаді, Вінніпег, 1–248. https://bit.ly/2J6KQGM
Чернай, А. 1853. *Фауна млекопитающих и птиц.* Университетская типогр., Харьков, 1–51. (Серия: Фауна Харьковской губерніи и прилежащих к ней мест; Вып. 2). https://goo.gl/FtgSel
Черняевъ, И. 1857. Описаніе сисликовъ, обитающихъ въ южной Россіи, и способовъ ихъ истребленія. *Труды Императорскаго вольнаго экономическаго общества*. С.-Петербургъ, 1–63. https://bit.ly/33GrQXo
Чучка, П. 2011. *Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник.* Ліра, Ужгород, 1–432.
Шарлемань, М. 1920. М. *Звірі України. Короткий порадник до визначання, збірання і спостерігання ссавців (Mammalia) України.* Вукоопспілка, Київ, 1–83.
Шарлемань, М. 1927. Ссавці. Плазуни. Земноводяні. *В кн.:* Шарлемань, М., Татарко, К. *Назви хребетних тварин.* Держ. вид-во України, Київ, 9–67. (Словник зоол. номенкл.; Ч. 2). https://goo.gl/BHoFGJ
Шафарик (пер. Д. Ч. Бодянскаго). 1838. Славянскія племена въ нынѣшней Россіи. *Русскій историческій сборникъ. Книжка 4.* Москва, 39–97.
Шевченко, Т. 1840. *Катерина. Кобзарь.* С. Петербургъ, 1–114. https://bit.ly/2W3MZZ4
Шевченко, Т. 1860. *Катерина. Кобзарь.* С. Петербургъ, 1–244. https://bit.ly/2W769xa
Шерцль, В. И. 1871. *Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков: Часть I. Фонетика*. Харьковъ, 1–682. https://bit.ly/2oYiDLa
Янота, Е. А. 1876. *Нѣмецка граматика для низшихъ клясъ середнихъ школъ.* Просвѣта, Львовъ, 1–162. https://bit.ly/2P6aIGg

References

Avdeyeva, M. T. 2008. *Dictionary of Ukrainian dialects of the Voronezh region: in 2 volumes; volume 1: A–M.* Printing Center of Voronezh State University, Voronezh, 1–228. (In Russian)
Afanasiev-Chuzhbinskiy. 1859. A trip along the lower Dnipro. *Maritime digest published by the Maritime scientific committee*. At the Maritime Ministry Publishing House, St. Petersburg, **42** (7, part 3): 1–34. (In Russian)
Ballion, E. E. 1861. The experience of the study of the Russian names (common and bookish) of animals found within the Russian Empire. *Materials for comparative and explanatory vocabulary and grammar. Volume V.* St. Petersburg, 337–360. (In Russian)
Banik, M. V., I. Zagorodniuk. 2017. Folk Ukrainian names of mammals in V. F. Nikolaev's work "Materials to Ukrainian scientific terminology" (1918). *Proceedings of the Theological School*, **15**: 159–166. (In Ukrainian) CrossRef
Barabash-Nykyforov, I. I. 1928. *Sketches of the steppe Dnieper fauna.* State Publishing House of Ukraine, Dnipropetrovsk, 1–158. (In Ukrainian)
Beier, M. M. 1919. *Let's honor and care our native land.* Poltava, 1–16. (In Ukrainian)
Bessaraba, I. V. 1916. *Materials for ethnography of the Kherson province*. Publishing House of the Imperial Academy of Sciences, Petrograd, 1–568. (In Russian)
Biletskyi-Nosenko, P. 1966. *Dictionary of the Ukrainian language Acad. Sci. UkSSR.* O. O. Potebnia Institute of Linguistics. Naukova Dumka, Kyiv, 1–419. (In Ukrainian)
Bilodid, I. K. (ed.). 1970–1980. *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes.* Acad. Sci. UkSSR. O. O. Potebnia Inst. of Linguistics. Naukova Dumka, Kyiv. (In Ukrainian)
Bodianskiy, O. M., P. I. Shafaryk. 2013. *Slavic antiquities.* Ripol Classic, Moscow, 1–464. (In Russian)
Bokshai, E., Yu. Revai, M. Brashchaiko. 1928. *The Hungarian-Ruthenian dictionary.* Uzhgorod, 1–516. (In Ukrainian)
Boldyriev, R. V., V. T. Kolomiiets, A. P. Krytenko, et al. (comp.). 1982. *Etymological dictionary of the Ukrainian language. Vol. 1.* Naukova Dumka, Kyiv, 1–631. (In Ukrainian)
Boldyriev, R. V., V. T. Kolomiiets, A. P. Krytenko, and others (compilers). 1985. *Etymological dictionary of the Ukrainian language. Vol. 2.* Naukova Dumka, Kyiv, 1–572. (In Ukrainian)
Boldyriev, R. V., V. T. Kolomiiets, T. B. Lukinova, *et al.* (comp.). 1989. *Etymological dictionary of the Ukrainian language. Vol. 3.* Naukova Dumka, Kyiv, 1–552. (In Ukrainian)
Boldyriev, R. V., V. T. Kolomiiets, T. B. Lukinova, and others (compilers). 2006. *Etymological dictionary of the Ukrainian language. Vol. 5.* Naukova Dumka, Kyiv, 1–704. (In Ukrainian)
Boryś, W. 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1–862.
Braunier, A. 1899. *About harmful and useful animals of the Kherson province.* M. I. Kovalev Publishing House, Kherson, 1–17. (In Russian)
Braunier, A. 1923. *Agricultural zoology.* State Publishing House of Ukraine, Kharkov, 1–436. (In Russian)
Brokhauz, F. A., I. A. Efron. 1901. *Encyclopedic dictionary. Volume XXXII.* Printing house of joint-stock company "Publishing" (I. A. Efron). St. Petersburg, 1–499. (In Russian)
Bronskov, A., V. Tymoshenkov. 2010. The distribution and abundance of susliks Spermophilus pygmaeus in Donetsk region. *Proceedings of the Theriological School*, **10**: 107–114. (In Russian) CrossRef
Bryer, A. 1970. A Byzantine Family: The Gabrades c. 979-c. 1653. *University of Birmingham Historical Journal*, 12 (2): 164–187.
Chabanenko, V. A. 1992. *Dictionary of Lower Dnieper Dialects, Volumes 1–4.* Zaporizhzhya State Univ., Vol. 1: 1–324; Vol. 2: 1–372; Vol. 3: 1–304; Vol. 4: 1–264. (In Ukrainian)
Chaikovskyi, A. 1913. *Thank You. Cossack antiquity story for Ukrainian youth.* Ukrainian Voice Publishing Union in Canada, Winnipeg, 1–248. (In Ukrainian)
Chaplenko, V. 1960. *Ukrainians.* All-Slavic Publ. House, New York, 1–177. (In Ukrainian)
Charlemagne, M. 1920. *Mammals of Ukraine. Short guide to the determination, collection and observation of mammals (Mammalia) of Ukraine.* Vukoopspilka, Kyiv, 1–83. (In Ukrainian)
Charlemagne, M. 1927. Mammals. Reptiles. Amphibians. *In: Charlemagne, M., K. Tatarko. Names of Vertebrates.* State Publishing House of Ukraine, Kyiv, 9–67. (Series: Glossary of Zoological Nomenclature, Part 2). (In Ukrainian)
Chernai, A. 1853. *The fauna of mammals and birds. University Printing House.* Kharkov, 1–51. (Series: Fauna of the Kharkiv province and adjacent places; Is. 2). (In Russian)
Cherniaiev, I. 1857. Description of susliks living in southern Russia, and how to exterminate them. *Proceedings of the Imperial Free Economic Society.* St. Petersburg, 1–63. (In Russian)
Chronicle ... 1908. *Complete collection of Ruthenian chro-*

nicles. Volume 2: Hypatian Codex. Second edition. St. Petersburg. Typography of M. A. Alexandrov, 1–87. (In Old Ruthenian)

Chronicle ... 1989. *Ruthenian Chronicle (Hypatian Codex).* Translation from the Old Ruthenian by L. E. Makhnovets; Ed. O. V. Mishanych. Dnipro, Kyiv, XVI + 1–591. (In Ukrainian)

Chuchka, P. 2011. *Slavic Personal Names of Ukrainians: a historical and etymological dictionary.* Lira, Uzhgorod, 1–432. (In Ukrainian)

Czernay, A. 1851. Beobachtungen gesammelt auf Reisen im Charkowschen. *Bulletin de la Société impériale des naturalistes (Moscou)*, **24** (1): 269–282. https://bit.ly/2J8246A

Histoire... 1768. *Histoire generale des voyages. Tome 71*. Chez Didot, Paris, 1–473. https://bit.ly/2BsbW6H

Hlibov, L. 1872. *Fox and suslik. The fables of Leonid Glibov*. Chernihiv, 1–123. (In Ukrainian)

Holoskevych, H. 1929. *Spelling dictionary.* Kharkiv, 1–628. (In Ukrainian)

Horpynych, V. O., V. V. Loboda, L. T. Masenko. 1977. *Own names and toponymic formations of the Ingul-Bug interrivers.* Naukova Dumka, Kyiv, 1–192. (In Ukrainian)

Howorth, H. H. 1880. The Spread of the Slaves, Part III. The Northern Serbs or Sorabians, and the Obodriti. *The Journal of the Anthropological Institute,* **9**: 181–254. CrossRef

Hrinchenko, B. 1997. *Dictionary of Ukrainian: in 4 volumes.* Dovira — Ridna mova, Kyiv, Volume A–N. 1–578; Tom O–Ya. 1–564. (1907 reprint). (In Ukrainian)

Hrushevskyi, M. 1923. *History of Ukrainian literature. Volume 1*. Kyiv, Lviv, 1–360. (In Ukrainian)

Hrushevskyi, M. 1928. *Chernihiv and the North Left-bank Ukraine. Surveys, studies, materials.* State Publishing House of Ukraine, Kyiv, 1–550. (In Ukrainian)

Hrushka, D. Iv. 1899. Twice baptized, a story from the time of serfdom. *Literary and scientific bulletin. Book XII.* Lviv, 282–308. (In Ukrainian)

Dal, V. *Explanatory dictionary of living Russian language. Modern spelling of words.* Citadel Publishing House, Moscow [Based on: 1863–1866 (1st ed.), 1880–1882 (2nd ed.), 1903–1909 (3rd ed.)]. (In Russian)

Diakov, I. H. 1859. Konstantinograd District of the Poltava Province. *Proceedings of the Imperial free economic society.* St. Petersburg, Volume 1: 59–63. (In Russian)

Dictionary ... 1907. Dictionary of the Russian language, compiled by the Second division of the Imperial academy of sciences. Volume 2. St. Petersburg, 1–632. (In Russian)

Dubrovskyi, V. H. 1918. *Dictionary Moscowian-Ukrainian.* Ridna Mova, Kyiv, 1–542. (In Ukrainian)

Dzendzelivskyi, Y. 1984. *A program for collecting of materials into a lexical atlas of the Ukrainian language.* Kyiv, 1–308. (In Ukrainian)

Fasmer, M. 1986. *Etymological dictionary of the Russian language. In 4 volumes. Volume 2*. Translation from German by O. N. Trubachev, with the addition. Ed. B. A. Larina. Progress, Moscow, 1–672. (In Russian)

Ivanov, P. V. 1907. *Life and beliefs of the peasants of the Kupiansk district, Kharkov province.* Printed matter. Kharkiv, 1–228. (In Ukrainian)

Ivanytskyi, S., F. Shumlianskyi. 1918. *Russian-Ukrainian dictionary.* Publication of the Department of Public Education of Podilskyi Provincial People's Administration, Vinnytsia, Volume 1: 1–266; Volume 2: 1–250. (In Ukrainian)

Iziumov, O. (compiler). 1930. *Russian-Ukrainian dictionary. Fourth edition.* Kharkiv, Kyiv, 1–626. (In Ukrainian)

Kalmykov, I. Kh., R. Kh. Kereitov, A. I.-M. Sikalsev. 1988. *Nogais: Historical and ethnographic essay.* Stavropol Book Publishing House (Karachay-Cherkess Department), Cherkessk, 1–232. (In Russian)

Karabuta, O. 2015. Structural-derivative types of zoolexemes: a non-morphological method of creation. Scientific *Proceedings of the Kherson National University. Linguistics Series*, **22**: 24–27.]

Kessler, K. F. 1851. *Animals mammals. Proceedings of the Committee for the description of the provinces of the Kyiv educational district.* Kyiv, 1–88. (Series: Natural History of the Provinces of the Kyiv Educational District. Vol. 1). (In Russian)

Khranevych, V. 1925. *Mammals of Podillya. The systematic review.* Vinderzhdruk im. Lenina, Vinnytsia, 1–31. (Office of Podillya Study; Issue 4). (In Ukrainian)

Khutornyi, T. 1883. *Chytanka. The first book after the grammar.* S. V. Kulzhenko Printing House, Kyiv, 1–124. (In Ukrainian)

Kmitsykevych, V., V. Spilka. 1912. *German-Ukrainian dictionary.* Chernivtsi, 1–672. (In Ukrainian)

Korneev, O. P. 1952. Key to the mammals of the USSR. Radianska shkola, Kyiv, 1–216. (In Ukrainian)

Korneev, O. P. 1965. *Key to the mammals of the USSR. 2nd ed.* Radianska shkola, Kyiv, 1–236. (In Ukrainian)

Korobchenko, M. A. 2011. Status of mole-rats as hunting mammals and its changes during last 100 years. *Scientific Bulletin of NULES of Ukraine. Series: Forestry and Ornamental Horticulture,* **164** (3): 108–117. (In Ukrainian)

Korobchenko, M. 2016. Evdokia Reshetnyk (1903–1996) — an outstanding figure in the history of academic zoology and ecology in Ukraine. *Proceedings of the National Museum of Natural History,* **14**: 136–146. (In Ukrainian) CrossRef

Kosach, Yu. 1943. *Khmelnitsky's rubicon.* Ukr. Publishing House, Krakow, Lviv, 1–272. (In Ukrainian)

Kovanko, S. I. 1857. *Description of the Kharkov province: Horography*. Kharkov, 1–51. (In Russian)

Krashenynnykov, S. 1786. *Description of the land of Kamchatka. Volume 1.* S. Petersburg, 1–438. (In Russian)

Kretchmer, M. A. 1888. Memories. *Historical Herald, Tom. 32.* Typography of A. S. Suvorin, S.-Petersburg, 1–848. (In Russian)

Kropyvnycjkyj, M. L. 1894. *A complete collection of works. The third edition.* Typography of M. Varshavchyk, Kharkov, 1–384. (In Ukrainian)

Kryzhov, P. A. 1936. Geographical distribution of harmful rodents of the UkSSR. *Proceedings of the Zoological Museum (Kyiv),* **16**: 33–91. (In Ukrainian)

Krymskyi, A. (ed.). 1924–1933. *Russian-Ukrainian academic dictionary. A–P.* Chervonyi shliakh, Kharkiv, 1–2550. (In Ukrainian)

Kubiiovych, V. (editor-in-chief). 1970. *Encyclopedia of Ukrainian studies. Volume 6 (Peremyshl — Priashiv Region).* Shevchenko Scientific Society, Paris, New York 2000–2400. (In Ukrainian)

Kudryrskyy, A. V. 1997. *Art of Ukraine: a biographical guide.* Ukrainian Encyclopedia named after M. P. Bazhan, Kyiv, 1–700. (In Ukrainian)

Litvinnikova, O. I., M. A. Alekseenko, L. I. Holovina. 2008. *Dictionary of word-building synonyms of Russian folk speech.* Elets State University named after I. A. Bunin, 1–304. (In Russian)

Majewski, E. 1889. *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich*. Księgarnia T. Paprockiego i s-ki, 1–730+. https://bit.ly/31t7MGo

Markevych, O. P., K. I. Tatarko. 1983. *Russian-Ukrainian-Latin zoological dictionary: Terminology and nomenclature.* Naukova Dumka, Kyiv, 1–412. (In Ukrainian)

Marynychenko, V. H. 1958. The language of L. Glibov's fables. *Ukrainian Language at School,* No. 4: 22–29. (In Ukrainian)

Mikhalchuk, K., A. Krymskii. 1910. *The program for collecting features of Ukrainian dialects.* Printing house of the Imperial Academy of Sciences, 1–163. (In Russian)

Molodchenko, A. (editor). 1887. *Rainbow. Literary collection.*

Shevchenko Society Printing House, Lviv, 1–22. (In Ukrainian)
Myhulin A. A. 1917. *Mammals of the Kharkov province.* Kharkov, 1–74. (In Russian)
Myhulin, O. O. 1938. *Mammals of Ukrainian RSR (Materials to Fauna).* Acad. Sci. of USSR Press, Kyiv, 1–426. (In Ukrainian)
Mykhailychenko, V. V., M. O. Borzenko, V. L. Zhyhaltseva. 2008. *National book of remembrance for victims of the 1932–1933 Holodomor in Ukraine. Lugansk region*. Yantar, Lugansk, 1–918. (In Ukrainian)
Mykhalevych, V. 1862. Review of local animals. In the book: Mikhalevich, V. *Materials for Geography and Statistics of Russia.* Voronezh Province. St. Petersburg, 86–87. (In Russian)
National ... 1901. *National economy. Volume 2, Issue 5.* St. Petersburg. (In Russian)
Nadel-Chervinskaia, M., P. Chervinskii. 2013. *Encyclopedic world of Vladimir Dal: Book 2. Wild animals. Volume 1, Part 1. 2nd edition, rev. and add.* Publishing house "Krok" Ternopil, 1–396. (In Russian)
Nechui-Levytskyi, I. S. 1968. In concert. *In: Nechui-Levytskyi, I. S. Collection of works in ten volumes. Volume 10.* Naukova Dumka, Kyiv, 120–135. (In Ukrainian)
Nikolayev, V. F. 1918. *Names of animals, birds, insects and other animals.* Museum of the Poltava District Provincial People's Council, Poltava, 1–60. (Series: Materials for Terminology in the Natural Sciences. Part I). (In Ukrainian)
Nikolskii, A. M. 1891. *Vertebrate animals of Crimea.* Notes of the Imperial Academy of Sciences, No. 4. 1–484. (In Russian)
Nikovskyi, A. 1927. *Dictionary Ukrainian-Russian.* 1st edition. 1926, 2nd edition. Gorno, Kyiv, 1–864. (In Ukrainian)
Nimchuk, V. 1992. *Old Ruthenian heritage in the vocabulary of the Ukrainian language.* Naukova Dumka, Kyiv, 1–412. (In Ukrainian)
Novytskyi, Ya. P. 1907. *Little Russian and Zaporizhian antiquities in the monuments of oral folk art*. Alexandrovsk. (In Russian)
Novytskyi, Ya. 2007. *Jacob Novytskyi. Works in 5 volumes.* Tandem-U, Zaporizhia, 1–507. (In Ukrainian)
Ognev, S. I. 1947. *Rodents (continuation).* USSR Academy of Sciences, Moscow, Leningrad, 1–812. (Series: Animals of the USSR and surrounding countries; Vol. 5). (In Russian)
Osmachka, T. 1951. *Plan to the yard.* Publisher of the Ukrainian Canadian Legion, Toronto, 1–184. (In Ukrainian)
Pallas, P. S. 1831 (1811). *Zoographia Rosso-Asiatica, sistens omnium animalium in extenso Imperio Rossico et adjacentibus maribus observatorum recensionem, domicilia, mores et descriptiones, anatomen atque icones plurimorum. Vol. 1.* In officina Caes. Acadamiae Scientiarum Impress, Petropoli, https://goo.gl/8af7wT CrossRef
Panoccini, S. 1931. *Dictionary of biological terminology.* Research Institute of Linguistics VUAN Radianska shkola, Kharkiv, 1–89. (Series of Practical Dictionaries. Materials for Ukrainian Terminology and Nomenclature; Vol. 4). (In Ukrainian)
Pasternak, Ya. 1961. *Archaeology of Ukraine.* Shevchenko Scientific Society, Toronto, Canada, 1–790. (In Ukrainian)
Pavlinov, I. Ya., A. A. Lissovsky (Eds). 2012. *The mammals of Russia: a taxonomic and geographic reference*. KMK Scientific Press, Moscow, 1–604. (Archives of Zool. Mus. of Moscow Univ.; Vol. 52). (In Russian)
Peshev, Ts. 2004. *Mammalia.* Academic Publishing House "Prof. Marin Drinov", Sofia, 323–327. (Fauna of Bulgaria; Volume 27). (In Bulgarian)
Pietruski, S. K. 1853. *Historia naturalna zwierząt ssących dzikich galicyjskich [etc.]*. Drukarnia Zakładu Narodowego imenia Ossolińskich, Lwów, 1–100. https://goo.gl/5PCY5i
Pidoplichka, I. 1925. New susliks trap. Bulletin of the Kyiv Pest Control Station, 5: 29–31. (In Ukrainian)
Pidoplichka, I. 1928. To the biology of the hamster (Cricetus cricetus L.). *Bulletin of Natural Science*, № 1: 23–36. (In Ukrainian)
Pidoplichka, I. H. 1930. *Harmful rodents of the Right-bank Ukrainian Forest Steppe and the importance of individual groups in agriculture*. Kyiv, 1–81. (Series: Kyiv Regional Agricultural Research Station [Proceedings], Issue 63). (In Ukrainian)
Pidoplichka, I. H. 1931. Fossorial Orenburg suslik (Citellus rufescens) in Ukraine. *Article collection in Memory of Acad. P. A. Tutkovsky. Volume 2.* Kyiv, 91–103. (In Ukrainian)
Pidoplichka, I. H. 1937. Results of the 1924–1935 pellet survey. *Proceedings of the Zoological Museum (Kyiv),* **19**: 101–170. (In Ukrainian)
Piskunov, F. 1882. *Dictionary of live and national, written and act languages of ruthenian southerners of Russian and Austrian-Hungarian caesars. 2nd Ed.* Kyiv, 1–304. (In Ukrainian)
Pivtorak, G. P., O. D. Ponomariov, I. A. Stoyanov, [*et al.*] (compilers). 2012. *The etymological dictionary of the Ukrainian language. Vol. 6 (U-Ya).* Naukova Dumka, Kyiv, 1–568. (In Ukrainian)
Pokornyi, A. 1874. *Zoology with drawings for the lower classes of secondary schools*. Translated into Ruthenian by M. Polyansky. Prague, 1–388. (In Ukrainian)
Polonsky, X. 1928. *Dictionary of Natural Terminology.* State Publishing House of Ukraine, 1–262. (In Ukrainian)
Prühs, E.-G. 1994. *Geschichte der Stadt Eutin*. Struve, 1–379.
Rakovsky, I. (ed.). 1930–1933. *Ukrainian general encyclopedia. Volume III.* Ridna shkola, Lviv, Stanislaviv, Kolomyia, 1–1422. (In Ukrainian)
Redko, Yu. K. 1966. *Modern Ukrainian surnames*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–216. (In Ukrainian)
Rejzek, J. 2009. *Český etymologický slovník.* Leda, 1–794. ISBN: 8085927853
Reshetnik, Ye.G. 1948. Systematics and geographic distribution of susliks in the Ukrainian SSR. *Proceedings of the Institute of Zoology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR*. Kyiv, Vol. 1: 84–113. (In Ukrainian)
Rittikh, A. F. 1885 (2013). *Slavic world.* Warsaw, reprint Moscow, 1–414. (In Russian)
Rodionova, I. V. 2007. To the study of attraction process with participation of derivatives derived from anthroponyms (based on Russian folk dialects). *Etymology 2003–2005*. Ed. by Zh. Zh. Varbot. Inst. Russ. Language RAS. Nauka Press, Moskva, 197–209.
Romaniuk, M. M., M. V. Halushko. 2001. *Ukrainian magazines of Lviv 1848–1939. Volume 1: 1848–1900.* Lviv, 1–741. (In Ukrainian)
Rud, M. 2011. Ethnopolitical processes in Polabia in VI–VIII centuries. *Proceedings of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, History Series*, **106**: 48–51. (In Ukrainian)
Rudnytskyi, S. 1921. *Ukraine is our home country.* Brief Geography. Lviv, 1–128. (In Ukrainian)
Sabaldyr, H. 1926. *Practical Ukrainian-Russian dictionary.* Chas, Kyiv, 1–436. (In Ukrainian)
Šafařík, P. J. 1863. *Sebrané spisy: Slovanské starožitnosti. Díl 2*. Tempský, Praha, 1–767. https://bit.ly/35Tqv1p
Saharovskyi, A. A. 2010. *Materials for the Dialectic dictionary of the Central Sloboda Ukraine (Kharkiv Region). Issue 1.* National University of Kharkiv, 1–296 (In Ukrainian)
Savchenko, L. 1923. *Practical Ukrainian-Russian dictionary.* State Publishing House of Ukraine, Kyiv, 1–272. (In Ukrainian)
Sementovskyi, K. M. 1843. Comments about the holidays for Little Russians. *Maiak,* **11** (3): 1–45. (In Russian)

Shafaryk (transl. D. Ch. Bodianskii). 1838. *Slavic tribes in modern Russia. Russian historical collection. Book 4.* Moscow, 39–97. (In Russian)

Shevchenko, T. 1840. *Catherine. Kobzar.* St. Petersburg, 1–114. (In Ukrainian)

Shevchenko, T. 1860. *Catherine. Kobzar.* St. Petersburg, 1–244. (In Ukrainian)

Shertsl, V. I. 1871. *Comparative grammar of Slavic and other related languages: Part I.* Phonetics. Kharkov, 1–682. (In Russian)

Silantiev, A. A. 1894. Fauna of V. L. Naryshkin Pady estate of the Saratov province's Balashovsky district. *Natural history of the Pady estate.* Printing house of E. Evdokimov, St. Petersburg, 225–437. (In Russian)

Slobodian, O. V. 2017. *Geographical folk terminology of the Ukrainian East Sloboda dialects of Lugansk region.* The dissertation of the candidate of philological sciences. Starobilsk, 1–586. (In Ukrainian)

Sokur, I. T. 1960. *Mammals of Ukrainian Fauna and Their Economic Significance*. Derzhuchpedvyd, Kyiv, 1–211. (In Ukrainian)

Sokur, I. T. 1961. *Historical Changes and the Use of Mammal Fauna of Ukraine*. AS of Ukr., Kyiv, 1–84. (In Ukrainian)

Stevenson, A., M. Waite (red.). 2011. *Concise Oxford English Dictionary*. OUP Oxford, 1–1682.

Storozhenko, A. P. 1879. *Marco the Damned. Poem in the Little Russian language from the traditions and beliefs of Zaporizhzhya antiquity.* L. Nitche typography, Odessa, 1–170. (In Ukrainian)

Storozhenko, O. 1911. *Writings.* Published by the Prosvita Society, Lviv, 1–592. (In Ukrainian)

Tatarinov, K. A. 1956. *Mammals of the western regions of Ukraine.* Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Kyiv, 1–188. (In Ukrainian)

The Complete .... 1908. *The complete collection of Ruthenian chronicles. Volume 2. Application. Variations from the Ermolaevsky Copy.* St. Petersburg, 1–20. (In Russian)

Todorov, T. (editor). 2010. *Bulgarian etymological dictionary. Volume VII.* Academic Publishing House "Prof. Marin Drinov", Sofia, 1–973. (In Bulgarian)

Tsyhanenko, V. O., Z. Kh. Solovykh. 1990. *A fruits and vegetables dishes.* Tekhnika, Kyiv, 1–224. (In Ukrainian)

Turchenko, F. H. (ed.). 2008. *The National book of remembrance for the victims of the Holodomor in Ukraine. Zaporizhia region.* Dyke Pole, Zaporizhzhia, 1–1080. (In Ukrainian)

Tutkovskyi, P. 1922. *Natural regionalization of Ukraine.* Agricultural Scientific Committee. Publishing Bureau. Kyiv, 1–79. (In Ukrainian)

Umanets, M., A. Spilka. 1898. *Dictionary Russian-Ukrainian. Volume 4.* Lviv, 1–242. (In Ukrainian)

Useinov, S., V. Myreiev (comp.). 2002. *Ukrainian-Crimean Tatar dictionary.* Dolia, Simferopol, 1–140. (In Ukrainian)

Vatseba, R. 2015. Ethnopolitical structure of southern Polyabia at the end of VIII — in the first third of X century. *The problems of the history of Central and Eastern Europe*, **4**: 7–21. (In Ukrainian)

Verkhratskyi, I. 1864. *Basics for compilation of nomenclature and terminology for varnacular nature descriptions, with note on Lycosa singoriensis.* Printed by M. F. Porremba, Lviv, 1–18. (In Ukrainian)

Verkhratskyi, I. H. 1869. *Compiling of natural and traditional nomenclature and terminology. Issue 2.* Typography of the Stauropegion Institute. Lviv, 1–40. (In Ukrainian)

Verkhratskyi, I. 1877. *Useful things to the dictionary of South Ruthenian.* From the Printing of Shevchenko Society, Lviv, 1–88. (In Ukrainian)

Verkhratskyi, I. 1908. *New useful things to the natural vernacular nomenclature and terminology, collected among people.* Lviv, 1–84. (In Ukrainian)

Verkhratskyi, I. 1922. *Zoology for primary classes of secondary schools.* After the fourth edition revised by Mykola Miller. Ukrainian Bookstore and Antique, Lviv, 1–189. (In Ukrainian)

Viesielovskii, S. B. 1974. *Onomasticon. Old Ruthenian names, nicknames and surnames.* Nauka, Moscow, 1–382 (In Russian)

Volian, V. A. 1852. *Initial foundation of theriology.* Vienna, 1–236. (In Ruthenian)

Wójtowicz, M. 1986. *Древнерусская антропонимия XIV–XV вв: Северо-Восточная Русь.* Poznań, 1–306.

Wójtowicz, M. 1986. *Old Ruthenian anthroponymy of the XIV–XV centuries: North-Eastern Rus'.* Poznań, 1–306. (In Russian)

Yanota, E. A. 1876. *German grammar for primary classes of secondary schools*. Prosvita, Lviv, 1–162. (In Ukrainian)

Zagorodniuk, I. 1999. Checklist of mammal fauna of Ukraine. *Mammals of Ukraine protected by the Berne Convention*. Ed. by I. Zagorodniuk. Institute of Zoology, NAS of Ukraine, Kyiv 202–210. (Series: Proceedings of the Theriological School; Issue 2). (In Ukrainian)

Zagorodniuk, I. V. 2009. Taxonomy and nomenclature of the non-Muroidea rodents of Ukraine. *Proceedings of the Zoological Museum*, **40**: 147–185. (In Ukrainian)

Zagorodniuk, I. V., I. H. Yemelianov. 2012. Taxonomy and nomenclature of mammals of Ukraine. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **10**: 5–30. (In Ukrainian)

Zagorodniuk, I., S. Kharchuk. 2017. The Ukrainian zoonymics and the mutual influence of scientific and vernacular names of mammals. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **15**: 37–66. (In Ukrainian) CrossRef

Zagorodniuk, I. 2021. Susliks of war (from the history of zoological collections of the Academy of Sciences in Kyiv). *Proceedings of the State Natural History Museum (Lviv),* **37.** (In print). (In Ukrainian)

Zahornia, M. 1891. *Doctor Isaac. The real event.* Prosvita, Lviv, 1–37. (In Ukrainian)

Zalesky, B. 1861. *Dumy and thoughts.* Mikhail Dikovsky's print, Peremyshl, 1–91. (In Russian)

Zawadzki, A. 1840. Saugetiere. Mammalia. Sssace. *In:* Zawadzki, A. *Fauna der Galizisch Bukowinischen Wirbethiere.* Schmeizerbarts Verlag., Stuttgart, 13–35.

Zharskyi, E. 1938. Animals. *Geography of Ukrainian and adjacent lands.* Edited by V. Kubiyovych. Lviv, 239–250. (Facsimile reissue. Charms, Kyiv 2005). (In Ukrainian)

Zhelekhovskyi, Ye., S. Nedilskyi. 1886. *Ukrainian-German dictionary: Volume 2.* Lviv, 1–1118. (In Ukrainian)

Zhovtobriukh, M. A., B. M. Kulyk. 1965. *The course of modern standard Ukrainian language. Part I.* Radianska shkola, Kyiv, 1–424. (In Ukrainian)

Zhovtobriukh, M. A., V. M. Rusanivskyi, V. H. Skliarenko. 1979. *History of Ukrainian: Phonetics.* Naukova Dumka, Kyiv, 1–367. (In Ukrainian)